SKAS

4 • 2005

SUOMEN KESKIAJAN ARKEOLOGIAN SEURA • SÄLLSKAPET FÖR MEDELTIDSARKEOLOGI I FINLAND

Suomen keskiajan arkeologian seuran jäsenlehdessä julkaistaan tietoa yhdistyksen toiminnasta ja keskiajan arkeologiaan liittyvistä seminaareista ja tapahtumista. Lehdessä julkaistaan artikkeleita, kirjojen ja muiden julkaisujen arvosteluja sekä muita keskiajan ja uuden ajan arkeologiaan liittyviä juttuja.

Kirjoittajia pyydetään toimittamaan julkaistavaksi tarkoitettu aineisto päätoimittajalle viimeistään kuukautta ennen lehden julkaisupäivää. Tekstit toimitetaan disketillä tai sähköpostilla (liitetiedostoina) WP, Open Office tai Microsoft Word -muodossa tallennettuina ja ilman tekstiin tehtyjä muotoiluja. Pitkiin artikkeleihin liitetään alle 100 sanan englanninkielinen abstrakti. Kuvat (viivapiirrokset, mustavalkokuvat, värikuvat ja diat) lähetetään joko alkuperäisinä tai digitaalisina CD-levyllä jolloin ne palautetaan kirjoittajalle lehden ilmestymisen jälkeen. Vain poikkeustapauksina sähköpostilla liitetiedostoina. Mustavalkoiset viivapiirrokset lähetetään GIF-muodossa ja valokuvat JPEG-muodossa (10-laatu). Kuvien tarkkuuden on oltava 300 pistettä tuumalle (dpi). Lehden sähköpostiosoite on skas.lehti@netti.fi .

Jäsenlehti ilmestyy neljä kertaa vuodessa. Seuraavan lehden ilmestymispäivä on 15.3. 2006.

Julkaisija: Suomen keskiajan arkeologian seura -
Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland ry
osoite: SKAS c/o Arkeologia, Henrikinkatu 2
20014 Turun yliopisto

Päätoimittaja: Georg Haggrén
Nurmilinnuntie 3 C 26, 02620 Espoo
040-771 5640
georg.haggren@jippii.fi

Taitto: Martti Lampila
Vanhanpappilantie 70, 13300 Hämeenlinna
050-320 1326
vanha.pappila@mail.htk.fi

Toimituskunta: Hannele Lehtonen
0400-537670, hannele-maria.lehtonen@pp.inet.fi
Marianna Niukkanen
040-732 9907, marianna.niukkanen@nba.fi
Jussi-Pekka Taavitsainen
050-576 6187, justaa@utu.fi
Hanna-Leena Salminen
050-5845222, hanna-leena.salminen@utu.fi
Terhi Mikkola
050-5822526, terhi.mikkola@helsinki.fi
Tanja Ratilainen
040-579 9974, tratilainen@yahoo.com
Henrik Jansson
040-5713514, henrik.jansson@helsinki.fi
Mia Lempiäinen
0400-539279 mialem@utu.fi

Kannen ja seuran logo: luusta valmistettu keskiaikainen sakkinappula. Löydetty Kuusiston linnan kaivauksilta 2001. Museovirasto. Suunnittelu: Markus Kivistö

Abstraktien kielentarkastus: Rodger Juntunen Kannen suunnittelu: Mikael Manninen

MONUMENTEISTA SIRPALEISIIN

Sisällys:

Risto Nurmi
Lohtajan Kylänmäen kylä?
Sivu 4

V.-P. Suhonen
Nyköpingin herrainpäivät ja Itämaan puulinnat
Sivu 12

Markus Hiekkanen
Lasimaalaukset Suomen keskiajan kirkoissa – sirpaleita maasta ja ehjiä ikkunoista
Sivu 18

Georg Haggrén
Lasiastiat keskiajan ja renenssanssin Suomessa
Sivu 41

Heikki Matiskainen
Piirteitä keskiajan Euroopan lasiuuneista
Sivu 54

Arkeologi tutkii muinaisjäännöksiä, suuria ja pieniä, kiinteitä ja irtaimia. Viime vuosisadalla historiallinen arkeologia keskittyi pitkään monumentteihin. Löydöistä vain suurimmat ja hienoimmat talletettiin: tinakannu tai raha-aarre oli säilyttämisen arvoinen.

Vähitellen löydöt alkoivat saada ansaitsemaansa huomiota. Erityinen ansio tässä on ollut kaupunkikaivauksilla. Esineitä alettiin tallettaa kuten esihistoriallisilla kohteilla. Löytömäärät kasvoivat pian räjähdysmäisesti, mistä ovat esimerkkinä Turun kaupunkialueen sekä myös sekä vanhan ja uuden Helsingin kaivaukset.

Keramiikalla on arkeologien keskuudessa aivan oma arvonsa. Monet esihistorian kulttuurit tunnetaan erityisesti keramiikastaan. Myös historiallisen ajan aineistoissa keramiikalla on keskeinen merkitys – ei vähiten kohteiden ja kerrosten ajoittamisessa. Liitupiiput ovat arvokkaita ajoituksen apuvälineitä. Lasi on osoittautunut yllättävän hyväksi materiaalisen kulttuurin indikaattoriksi. Metallit ovat löytöjen joukossa hyvin heterogeeninen ryhmä. Rautanauloja tavataan kaivauksilla massoittain, mutta monia muita metalliesineitä löytyy vain harvakseltaan tai jopa yksin kappalein, mikä vaikeuttaa niiden tutkimista.

Löytöjen saama arvonnousu näkyy tutkimuksessa ja julkaisuissa. Keramiikasta on julkaistu artikkeleita ja lisää tutkimuksia on odotettavissa lähiaikoina. Liitupiipuista ja monista metalliesineiden ryhmistä on julkaisuja. Orgaanisista aineista valmistettua esineistöäkään ei ole unohdettu, mistä on esimerkkinä äskettäin seuramme AMAF-sarjassa painettu Janne Harjulan tutkimus nahkaesineistöstä. Tämän päivän arkeologilla on käytettävissään paljon parempi käsikirjasto verrattuna parin vuosikymmenen takaiseen kollegaansa.

Viime keväänä Suomen Lasimuseossa Riihimäellä pidetty seminaari ja samaan aikaan avattu Karl Amendtin kokoelman esitellyt keskiaikaisen lasin näyttely päivittivät lasitutkimuksen tilaa. Seminaarin esitelmistä kolme julkaistaan käsillä olevassa SKAS-lehdessä. Ne tarjoavat kolme näkökulmaa keskiaikaisen lasin historiaan: lasin valmistuksen yleinen kehitys, Suomen kirkkojen lasimaalaukset ja maassamme käytetty lasiesineistö. Artikkelien myötä tuoretta lasiin liittyvää tutkimusta on koottu yksiin kansiin.

Georg Haggrén

LOHTAJAN KYLÄNMÄEN KYLÄ?

Risto Nurmi

The Medieval Settlement Site of Kylänmäki in Lohtaja

ABSTRACT
The Kylänmäki site is located in Lohtaja on the Ostrobothnian coast. The site was found during a student excursion in 2000 and was interpreted as a possible late medieval village. Local tradition regards this site as the location of the first chapel of Lohtaja. However, a survey executed in 2001 did not reveal any evidence of a chapel or graveyard, and even the interpretation of the site as a village remains questionable. It is more likely that the Kylänmäki site was a local rural marketplace with a harbour. Historical sources indicate that there was a marketplace and a harbour in Lohtaja during the late medieval/early modern age, which were discontinued when the town of Kokkola was established.

JOHDANTO

Keväällä 2000 Oulun yliopiston inventointikurssin opiskelijat matkasivat lehtori Pentti Koivusen johdolla Lohtajalle tutustumaan Vanhankartanonmäeksi kutsuttuun paikkaan, joka paikan päällä osoittautui tyypilliseksi peltoraunioalueeksi. Mitään merkkejä asutuksesta ei havaittu. Saman matkan yhteydessä tutustuttiin kuitenkin myös paikaan, jossa paikallisten kertoman mukaan oli kivikumpuja, ja jota perimätieto piti Lohtajan ensimmäisen kappelin sijaintipaikkana. Paikalle saavuttaessa havaittiin heti, että nykyään hakamaana olevalla alueella oli useita kiuastyyppisen tulisijan jäännöksiä, sekä osittain maan päälle näkyviä rakennusten perustuksia. Alueella oli myös rinteeseen rakennettu osin romahtanut luonnonkivinen maakellari, jota perimätieto piti kappelin kellarina. Paikan arveltiin olevan hylätty myöhäiskeskiaikainen kylätontti. Tulkintaan vaikuttivat muinaisjäännösten lisäksi se, että paikan nimi on Kylänmäki ja viereisen peltoalueen nimi on Kylänaukio. Myös perimätieto kappelinpaikasta tuki tulkintaa.

Alueen laajuuden ja rakennuskannan tyyppien selvittämiseksi päätettiin Kylänmäen alue kartoittaa. Kartoituksen suoritti allekirjoittanut apunaan Esa Hilli, Kimmo Kyllönen ja Annemari Tranberg. Ryhmä toimi lehtori Pentti Koivusen opastuksessa ja taloudellisena tukena olivat sekä Lohtajan kunta että seurakunta. Kartoitus suoritettiin 7. – 10. 5. 2001 välisenä aikana. Kartoituksen yhteydessä todettiin, että alue on alun perin ollut paljon laajempi kuin edellisenä keväänä tarkasteltu hakamaan alue. Tosin suurin osa alueen säilyneistä rakennusjäännöksistä on hakamaan alueella. (Nurmi 2001) Jää kuitenkin epäselväksi oliko kyseessä todellakin hylätty Lohtajan keskiaikainen kylätontti, vai onko rakennusryhmällä ollut jokin muu funktio myöhäiskeskiajan ja uuden ajan alun taitteessa.

KYLÄNMÄKI JA RAKENNUSJÄÄNNÖKSET

Kylänmäki sijoittuu noin 1,5 kilometriä koilliseen nykyisestä Lohtajan keskus-

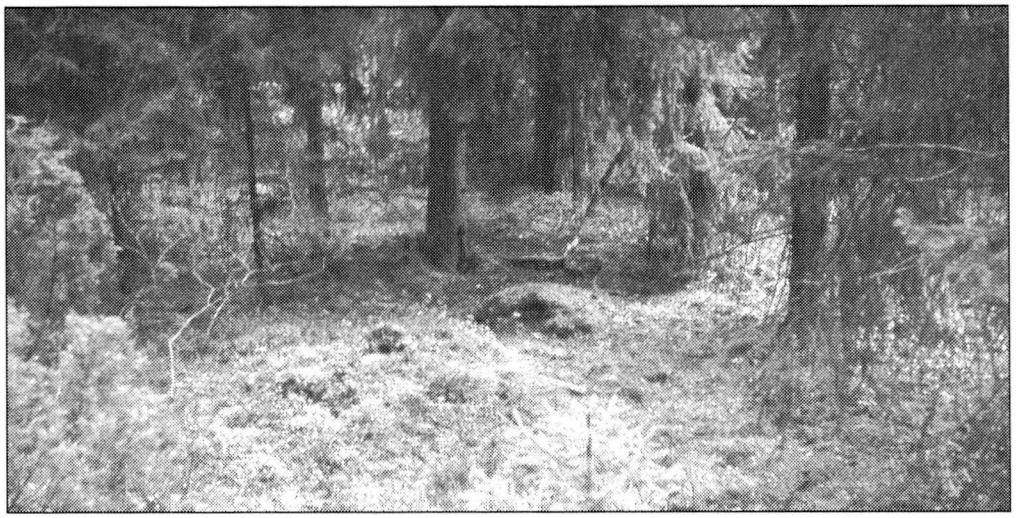

Kuva 1: Pohjoisrinteen tasanteelle rakennetun rakennuksen jäännökset. Tulisija erottuu kumpuna vasemmalla etualalla

tasta. Paikka on noin 10 metrin korkeuteen kohoava osittain jyrkkärinteinen kumpare alavalla peltolakeudella. Mäen laki on kivinen ja pohjois- ja koillisrinteet hyvin jyrkät. Mäen koillispuolella on sijainnut 1960-luvulle saakka pieni, nykyään kuivattu järvi. Järven alue on voimakkaasta kanavoinnista huolimatta edelleen hyvin märkää. Myös mäen kaakkoispuolella on edelleen pieniä lampareita. Asutusjäänteet sijoittuvat mäen etelä- ja kaakkoispuoliselle loivalle rinteelle. Alueen keskellä on nykyisin Kylänpään tila. Tilan perustajista vanhaemäntä on vielä elossa. Hänen mukaansa tila on rakennettu 1950-60-luvuilla paikalle, jossa ei ollut jäljellä minkäänlaista aikaisempaa tunnistettua rakennuskantaa kellarin jäännöksiä lukuun ottamatta.

Kartoituksessa alueelta dokumentoitiin kaikkiaan 21 kohdetta, joista 15 tulkittiin rakennuksen jäänteiksi. (kartta 1) Kaikissa rakennusjäänteissä ei ollut tulisijan jäänteitä. Muut kuusi kohdetta olivat kaksi tervahautaa ja neljä kivilatomusta, jotka ovat todennäköisesti myöhäisempiä peltoraunioita. Lähes kaikissa rakennusjäännöksissä havaittu noin 20-30 sent-

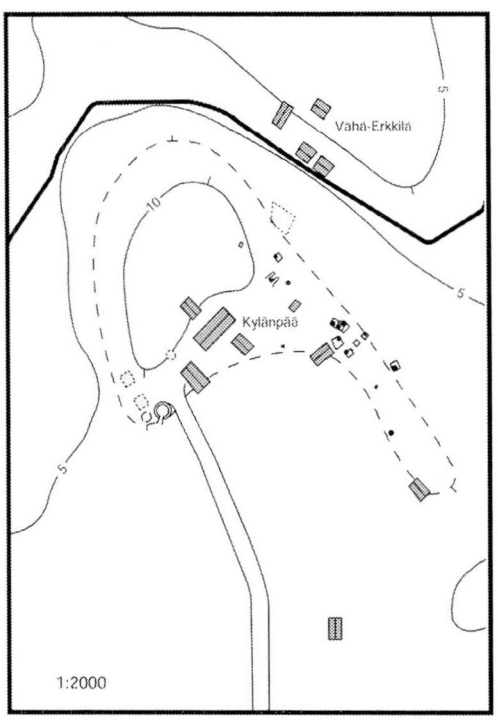

Kartta 1: Yleiskartta Lohtajan Kylänmäen jäännöksistä. Nykyinen rakennuskanta on merkitty tummanharmaalla. Kartoittamattomien kohteiden ja pohjoisen kirkkomaa-vaihtoehdon arvioidut sijainnit on merkitty katkoviivalla.

Kuva 2: Kylänpään tila lännestä katsottuna. Rinteeseen pengerretyt rakennusten pohjat vasemmalla kuusien alla ja oikealla kiviaidan vieressä.

timetriä paksu hiilikerros osoittaa, että useimmat rakennukset olivat tuhoutuneet tulipalossa. Tulisijoja lukuun ottamatta varsinaisia näkyviä rakenteita on säilynyt vain muutamista rakennuksista. Rakennukset ovat hyvin pienikokoisia yksihuoneisia tupia, joissa mahdollinen tulisija sijaitsee nurkassa. (Kuva 1) Yhdessä rakennuksessa on korotettu perustus ja kolmen rakennuksen pohja on pengerretty rinteeseen. (Kuva 2) Lisäksi kahdessa rakennuksessa on porraskivi paikoillaan. Rakennukset eivät ole kaikki samanaikaisia. Kahdessa tapauksessa voitiin tulkita samalla paikalla useamman rakennuksen jäännökset.

Kartoituksessa rakennusjäänteitä ilmeni molemmilla puolilla nykyistä maatilaa aivan sen pihapiiriin saakka niin, että kellarin seinä oli karjapihan teossa osin tuhoutunut ja yksi lähes kokonaan tuhoutunut rakennus oli vain muutaman metrin päässä päärakennuksesta. 50 vuotta sitten aloitettu rakennustyö oli siis tuhonnut alueen keskiosan jäännökset. Vielä jäljellä olevat rakenteet ovat kuitenkin erittäin hyvin säilyneitä. Alueen rakenteet voidaan ajoittaa karkeasti noin vuosien 1500–1750 välille. Rannansiirtymän perusteella alue on ollut asuinkelpoisessa kunnossa ehkä vuoden 1500 tienoilla ja taas vuoden 1765 isojakokartassa (KA: MMA Lohtaja E2b 3/1-31) ei ole minkäänlaista viitettä paikalla olleisiin rakenteisiin.

MYÖHÄISKESKIAIKAINEN LOHTAJA

Kylänmäen jäännökset osoittavat paikalla olleen myöhäiskeskiajan ja uuden ajan alun taitteessa tiivis rakennuskeskittymä, joka muistuttaa suuresti myöhäiskeskiaikaisen ryhmäkylän jäännöksiä. (vrt. Haggrén 2005:47) Varhaisimmat tiedot Lohtajan asutuksesta ovat 1400-luvun alusta. Tuolloin Lohtaja on vielä osa Pietarsaaren suurpitäjää. Laskelmien mukaan koko myöhemmän Suur-Lohtajan alueella olisi tuolloin ollut vain alun toistakymmentä taloa. (Luukko 1957:31-32) Myöhäiskeskiajan kuluessa Lohtajan asutus kasvaa huomattavasti niin, että lähes kaikki

Suur-Lohtajan kantakylät ovat jo keskiaikaista perua. Asutus keskittyi nykyisen Lestijoen ja meren rannoille. Lohtajan pitäjä, joka käsitti nykyiset Lohtajan, Himangan, Kannuksen, Toholammen ja Lestijärven kunnat, itsenäistyi Kokkolasta 1578. (Luukko 1957:29-50) Kokkola oli irtautunut Pietarsaaren seurakunnasta 1467. (Luukko 1957:349)

Vaikka Kylänmäen jäännökset muistuttavatkin ryhmäkylän jäännöksiä, paikka sijaitsee kuitenkin varsin epätodennäköisellä alueella ollakseen sitä. Ryhmäkylät muodostuivat 1300-luvulla toteutetun sarkajaon myötä, mutta sarkajakoa ei toteutettu koskaan Pohjanmaalla. Sarkajaon toteuttaminen jäi nykyisen Uudenmaan ja Etelä-Hämeen alueen ilmiöksi. Pohjanmaan kyläyhteisöt muodostuivat sen sijaan rivikyliksi kulkureittien, ja lähinnä jokien varsille. (Korhonen 1985: 351) Onkin todennäköisempää, että Lohtajan kylän asutus muodostui pienen Lohtajajoen varteen, kuten tilanne oli vuoden 1765 kartan mukaan ja on vielä tänäkin päivänä. Asutuksen sijoittumista voidaan verrata esimerkiksi Limingan kylän asutuksen kehittymiseen, joka on samalla tavalla muodostunut pienen joen varrelle 1300-luvulta alkaen. (Vahtola 1977:87-98)

LOHTAJAN KESKIAIKAINEN MARKKINAPAIKKA

Koska vaikuttaa siltä, ettei Kylänmäki ole ollut Lohtajan kylän paikka, on syytä tarkastella rakennuskeskittymää mahdollisena Lohtajan kylän markkinapaikkana ja satamana. Lohtajan pitäjän elinkeinorakenne koostui karjanhoidosta, kalastuksesta ja tervanpoltosta. Pitäjällä harrastettiin myös huomattavissa määrin talonpoikaista raudanvalmistusta. Tämä elinkeino vilkastui Kokkolan kaupungin perustamisen jälkeen. Lohtajan pitäjässä asui huomattava määrä maakauppiaita 1500-luvun puolivälistä alkaen. Asiakirjalähteistä voidaan laskea noin 30 talonpoikaispurjehtijaa 1500-luvun loppuun mennessä. 1590-luvulla Lohtajan ammattimainen kauppiaskunta oli koko Pohjanmaan suurin ja käsitti noin 9 % koko pitäjän taloluvusta. Heidän merenkulustaan on huomattava määrä tietoja aina Iistä Tallinnaan ja Tukholmaan. Kauppayhteydet näyttävät olleen vilkkaita erityisesti Turun kanssa. Purjehduksen ja kaupan tuoma varallisuus tulee esiin lohtajalaisten kauppiassukujen irtaimistovarallisuuden maaomistuksen kasvuna. Kruunun kauppakontrollin kasvu ja Pohjanlahden kaupunkien perustaminen aloitti maakaupan ja talonpoikaispurjehduksen ajan lopun 1600-luvun alussa. Lohtajalaisten kaupankäynnin lopullinen päätepiste oli Kokkolan kaupungin perustaminen vuonna 1620. Lohtajalaisia ei Kokkolaan paljon muuttanut, vaan he todennäköisesti siirtyivät muihin ammatteihin. (Luukko 1957:265-277)

Vaikka kaupankäynti oli Ruotsin valtakunnassa määrätty vain kaupunkien etuoikeudeksi jo keskiajalla, oli pohjanlahden rannikolla tasaisin välimatkoin talonpoikaissatamia ja markkinapaikkoja, sillä lähimmät kaupungit olivat Rauma, Ulvila/Pori ja Turku. Suurvalta-ajan myötä nämä maaseudun markkinapaikat joko lakkautettiin, tai niille perustettiin kaupunki. (Ranta 1981:53-58) Limingan markkinapaikasta Oulujoen suulla tuli "Oulujoen linnan kaupunki", nykyinen Oulu vuonna 1605. (Vahtola 1987:67,88-89) Samoin Tornion kaupunki perustettiin ainakin lähelle, ellei suoraan vanhalle markkinapaikalle 1621 (Mäntylä 1993: 184), ja Saloisten pitäjään rakennettiin Raahe 1649. (Toivanen – Fors 1990:526) Noin 20 kilometriä Lohtajalta lounaaseen perustettu Kokkola peri kaiketi Lohtajan markkinapaikan aseman ja voimistui Keski-Pohjanmaan kaupan keskipisteenä. Kirjallisessa lähdeaineistossa kylläkin tunnetaan Lohtajan markkinapaikkana Rauman markkinapaikka Lestijoen

suussa. Rauman markkinat kuitenkin perustettiin kokkolalaisten porvareiden toimesta Lestijoen vesistön tervakauppaa varten. (Luukko 1957:234) On tietysti myös mahdollista, että Kylänmäen satama madaltui maankohoamisen seurauksena purjehduskelvottomaksi ja satamapaikka siirrettiin Raumalle, ja se siirtyi samalla kokkolalaisten porvarien haltuun.

Lohtajalaisten kauppiaiden määrä ja varallisuus viittaa siihen, että pitäjällä on täytynyt olla oma satama ja markkinapaikka jo 1500-luvun puolivälistä alkaen. Ranta (1981:54) mainitsee karttaliitteessä Lohtajalla olleen laittoman sataman. Ranta ei kuitenkaan tarkenna tarkoittaako hän tällä nimenomaan Rauman satamaa, vai jotain toista satamapaikkaa. Vuoden 1571 asiakirjalähteistä tehtyjen tulkintojen mukaan Suur-Lohtajan pitäjän kylistä Lohtaja oli ylivoimaisesti varakkain. Asiakirja-aineistosta tehtyjen tutkimusten mukaan kaikki Lohtajan varakkaimmat kauppiaat asuivat Lohtajan kylässä. Uuden ajan alusta alkaen erot tasoittuvat. (Luukko 1957:341-342) Edellä mainitut seikat antavat viitteitä siitä, että Lohtajan keskiaikainen markkinapaikka olisi sijainnut nimenomaan Lohtajan kylässä. Kylänmäen alue markkinapaikkana on siis tarkastelun arvoinen.

Tarkasteltaessa Lohtajan kylän alueen topografiaa voidaan havaita, että nykyään kuivattu Torpanjärvi on muodostanut keskiajan lopulla Kylänmäen kainaloon erittäin suojaisan ja syvän lahden, joka on voinut toimia erinomaisena satamana. (kartta 2) Lisäksi Vattajanniemi suojaa koko Lohtajan edustaa suuremmalta merenkäynniltä. Kylänmäki kohoaa noin 10 metrin korkeuteen ja muodostaa näkyvän maamerkin merelle. Verrattaessa Kylänmäen rakennuskantaa esimerkiksi Kemin Haminasaaren markkinapaikan tutkittuihin rakennejäännöksiin, voidaan todeta yhdenmukaisuutta. Kylänmäen tunnistettu rakennuskanta muodostuu pienistä yksitupaisista rakennuksista, joista kaikissa ei ole tulisijaa. Nils Cleven (1947) kenttätöiden tulokset Haminasaaren markkinapaikalla kertovat vastaavanlaisesta piirteestä. Cleven tutkimat aitanpohjat olivat tosin huomattavasti nuorempia, pääosin 1700-luvulle ajoittuvia.

KADONNEEN KAPPELIN METSÄSTYS

Oli Kylänmäki sitten ryhmäkylä tai markkinapaikka, on perimätietoa kirkon sijainnista myös syytä pohtia. Kemin markkinapaikka perustettiin Haminasaareen uuden kivikirkon edustalle. Vanhempi Brauilan sannan markkinapaikka oli sijainnut vuorostaan Valmarinniemen vastarannalla kirkon valvovan silmän alla. (Koivunen 1997:36-37; Koivunen – Vahtola 1997:47-48) Tornion Lapissa Markkinan ja Jukkasjärven kirkot sijaitsivat markkinapaikkojen yhteydessä. (Halinen1992:46; Slunga 1993:239-297; ks. myös Regnard 1982:54) Uudella ajalla kirkon sijoittamisella oli valtapoliittinen symboliarvo, joka liittyy kruunun vallan vahvistamiseen erityisesti valtakunnan reuna-alueilla. (Ylimaunu, valmisteilla; ks. myös Pettersson 1987:230-231) Keskiaikaiseen kulttuuriympäristöön tätä on kuitenkin vaikea sovittaa. Paljon selkeämpänä voi nähdä kirkon ja markkinapaikan tavallaan symbioottisen suhteen, jossa molemmat hankkivat toisilleen asiakkaita. (Drake 1973)

Kartoituksen yhtenä motiivina oli selvittää, onko Lohtajan ensimmäinen kappeli voinut sijaita Kylänmäellä. Pappisluetteloiden mukaan tämä kappeli rakennettiin 1517. Kappelin sijainnista ei sen sijaan ole mitään tietoa lukuun ottamatta perimätietoa Kylänmäestä ja siellä sijaitsevasta kirkonkellarista. Jos Kylänmäellä on sijainnut kappeli, se ajoittuu vuosien 1517-1576 välille, ja sijaitsisi siis aivan meren rannalla korkealla niemellä. (kartta 2) Kirjoitus 1700-luvulla rakennetun kirkon

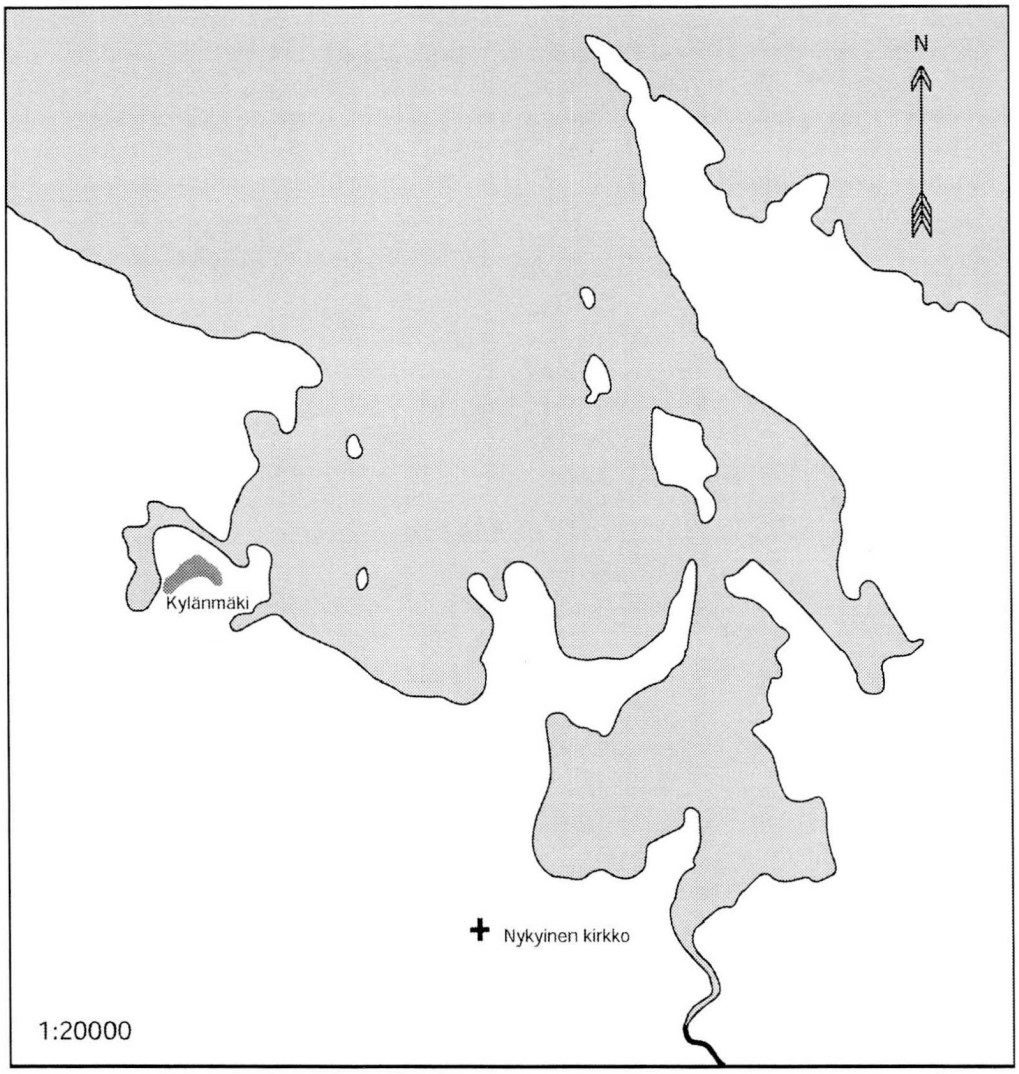

Kartta 2: Lohtajanjoen suualue piirrettynä viiden metrin korkeuskäyrän mukaan, mikä vastaa karkeasti 1500-luvun rantaviivaa

pilarissa mainitsee Lohtajan ensimmäisen kappelin rakennetun 1576 nykyiselle kirkkomaalle. Lohtajasta tuli kuitenkin itsenäinen seurakunta jo 1578, joten 1576 rakennettu kappeli lienee ollut jo ensimmäinen pitäjänkirkko. (Luukko 1957: 350,354) Kyseessä ei olisi ainutlaatuinen ilmiö siitä, että yhteisö rakentaa kirkon ennen varsinaista seurakunnan perustamista vauhdittaakseen irtautumista emäseurakunnasta. Esimerkiksi vuoden 1691 piispantarkastuksessa Kempeleen kylän asukkaat saivat nuhteet siitä, että olivat rakentaneet täysikokoisen länsitornillisen kirkon, vaikka olivat kolme vuotta aiemmin saaneet luvan vain saarnahuoneen rakentamiseen. (Hiltunen 1982:21)

Tarkasteltaessa Kylänmäen aluetta kappelin rakennusjäännösten tulkintaan ei edes pyritty, vaan tutkittiin, oliko alueella sopivia paikkoja mahdolliselle kirkkomaalle. Suurin osa Kylänmäen rakentamattomasta alueesta on hyvin

kivistä, joten nämä alueet voitiin rajata pois. Pohjoisrinteen kivikossa havaittiin pieni, noin 20 x 30 metriä kokoinen, kivistä raivattu alue. Alueen maaperä oli hienoa hiesua, mutta kairauksissa alueelta ei havaittu mitään luonnollisesta kerrostumasta poikkeavaa. Maaperältään samanlainen alue sijaitsee mäen loivassa kaakkoisrinteessä. Tämä alue on kuitenkin yläosaltaan tuhoutunut maatilan rakentamisen yhteydessä. Alueen alaosa on nykyään osin nurmettua pihaa, kasvimaata ja niittyä. Talonväen kertoman mukaan aluetta ei ole koskaan kynnetty nykyaikaisella kyntöauralla ja kairaustulokset tukevat tätä, sillä yhdessäkään kohtaa häiriintymättömät hiesukerrokset eivät olleet 30 senttimetriä syvempänä.

Tarkasteltaessa tarkemmin näitä kahta mahdollista kirkon paikkaa ei kumpikaan niistä vaikuta lupaavalta. Pohjoisrinteen raivattu alue olisi kyllä kooltaan riittävä pienelle kappelille, mutta sijainti pohjoisrinteessä avomeren puolella ei ole ihanteellinen, varsinkin kun mäen etelärinteellä suojan puolella on maaston puolesta paljon parempi paikka. Raivatulta alueelta tai sen läheisyydestä ei myöskään löytynyt minkäänlaisia viitteitä rakennuksesta. On huomattava, että kirkkorakennukset on yleensä sijoitettu lähelle kirkkotarhan pohjoisreunaa. (Jarva 1991:82) Pohjoisrinteellä kirkko olisi tällöin rakennettu rinteen alaosaan lähelle vesirajaa, mikä on hyvin epätodennäköistä. Mikäli kappeli olisi rakennettu aukion yläpuolelle rinteeseen, tarkoittaisi se sitä, että suurin osa vainajista olisi haudattu kappelin pohjoispuolelle. Tämä on hyvin epätodennäköistä, sillä pääsääntöisesti keskiaikaiset kirkot sijoitettiin kirkkomaan pohjoissivun läheisyyteen. Kirkon pohjoispuolista osaa on todennäköisesti jostain syystä pidetty vähempiarvoisena hautapaikkana. (Hiekkanen 2003:158,161) Kaakkoisrinteeseen rajattu alue on kaikin puolin edullisempi kirkkomaaksi. Se sijaitsee aivan asutun alueen keskellä ja mikäli kappeli olisi rakennettu ylärinteeseen, sijoittuisi kirkkomaa sen etelä ja kaakkoispuolelle. Rinteen yläosa on nykyään täysin tuhoutunut navetan ja pihan rakennustöiden yhteydessä, joten mahdolliset hautaukset olisivat todennäköisesti tulleet esiin perustustöiden yhteydessä. Oulun yliopiston arkeologian oppiaineen suorittamissa tutkimuksissa on kuitenkin havaittu, että keskiaikaisilla kirkonpaikoilla on hyvin vähän jäljellä arkeologista materiaalia. Erityisesti rakennusjäänteet ovat lähes täysin hävinneet. (Jarva 1991; Koivunen 1982; Paavola 1988) Parhaiten säilyneet jäänteet ovat hautaukset, jotka nekin sijaitsevat kirkkomaalla yllättävän harvassa ja niiden lukumäärä on jostain syystä vähäinen. (Koivunen 1997:44-45) Joissain tapauksissa kirkkoa tai kirkkomaata ei voida tutkimuksilla varmentaa, vaikka sen paikka tiedettäisiin periaatteessa tarkasti. (Jarva 1991) Kappelin ja kirkkomaan sijainti Kylänmäen alueella on siis mahdollista, mutta se on hyvin epätodennäköistä.

Kartoituksen tuloksista huolimatta olisi luontevaa, että Lohtajan ensimmäinen kappeli olisi rakennettu juuri Kylänmäen markkinapaikalle, mutta miksi ensimmäinen pitäjänkirkko sitten rakennettiin uuteen paikkaan Lohtajajoen varteen asutuksen yhteyteen? Ehkä markkinapaikan käyttö lakkasi ja samalla pitäjän toiminnallinen keskus siirtyi Lohtajanjokivarteen asutuksen yhteyteen. On myös mahdollista, että paikka osoittautui liian ahtaaksi tai epäkäytännölliseksi suuremmalle kirkolle ja kirkkomaalle, ja pitäjänkirkon rakentamisen yhteydessä paikkaa päätettiin vaihtaa. Vaikkei Kylänmäen jäännösten merkitystä tässä vaiheessa voidakaan vielä selvittää, voidaan kuitenkin pitää markkinapaikkaa todennäköisempänä vaihtoehtona kuin ryhmäkylää. Kaiken kaikkiaan, kappelilla tai ilman, Kylänmäki on osittain erittäin hyvin säilynyt ja tärkeä arkeologinen kohde tut-

kittaessa Pohjanlahden rannikon asutusta 1500- 1600-luvuilla.

LÄHTEET

PAINAMATTOMAT LÄHTEET

Maamittaushallituksen kartta-arkisto, Kansallisarkisto (KA).

Nurmi, Risto: Lohtajan Kylänmäki. Historiallisen ajan asuinpaikan kartoitus. Tutkimusraportti. Oulun yliopisto, arkeologian laboratorio 2001.

Cleve, Nils: Kemi mlk Haminasaari. Kaivausraportti. Museovirasto/RHO 1947.

Ylimaunu, Timo: Aittakylästä kaupungiksi – Kaupunkiarkeologinen tutkimus kaupungistumisesta ja vallankäytöstä Torniossa 17. ja 18. vuosisadoilla. Lisensiaattityön käsikirjoitus. Oulun yliopisto, yleisen arkeologian oppiaine.

KIRJALLISUUS

Drake, Knut: Kirchenplatz in Finnland als Treffpunkt im Mittelalter Kultur und Politik im Ostseeraum und im Norden 1350-1450. Acta Visbyensia, s. 169-183. Visby 1973.

Haggrén, Georg: Mankby ja Esboby – kaksi arvokasta kylätonttia Espoossa. SKAS 3/2005, s. 43-50.

Halinen, Petri: Enontekiön Markkina – kauppiaiden kohtauspaikka. Raito 2/1992, s. 46-51.

Hiekkanen, Markus: Suomen kivikirkot keskiajalla. Helsinki 2003.

Hiltunen, Mauno: Kempeleen historia. Oulu 1982.

Jarva, Eero: Templi insula. Huomioita Saloisten kirkonpaikasta ennen 1600-lukua. Faravid 14/ 1990, s.71-94. Oulu 1991.

Koivunen, Pentti: Keminmaan Kirkonpaikan tutkimukset Valmarinniemellä kesällä 1981. Alustava raportti. Faravid 5/1981, s. 37-53. Oulu 1982.

Koivunen, Pentti: Esihistoria. Keminmaan historia, s. 16-37. Jyväskylä 1997.

Koivunen, Pentti; Vahtola, Jouko: Keskiaika ja 1500-luku. Keminmaan historia, s. 38-85. Jyväskylä 1997.

Korhonen, Teppo: Kansankulttuurin juuret. Suomen historia 2, s. 348-414. Espoo 1985.

Luukko, Armas: Suur-Lohtajan historia I, Esihistoriallisesta ajasta Suomen sotaan. Kokkola 1957.

Mäntylä, Ilkka: Tornio – kaupunki. Tornionlaakson historia II. 1600-luvulta vuoteen 1809, s. 181-275. Jyväskylä 1993.

Paavola, Kirsti: Domus pro templo – Hailuodon kirkon varhaisvaiheet. Hailuodon keskiaika, s. 9-34. Rovaniemi 1988.

Pettersson, Lars: Templum Saloense. Pohjalaisen tukipilarikirkon arvoitus. Suomen muinaismuistoyhdistyksen vuosikirja 90. Vammala 1987.

Ranta, Raimo: Suurvalta-ajan kaupunkilaitos. Suomen kaupunkilaitoksen historia I, Keskiajalta 1870 –luvulle, s.51–133. Vantaa 1981.

Regnard, Jean-François: Retki lappiin (ranskankielinen alkuteos: Voyage de Lapponie 1731). Keuruu 1982.

Slunga, Nils: Kirkko ja koulu – papisto ja kirkollinen elämä. Tornionlaakson historia II. 1600-luvulta vuoteen 1809, s. 280-319. Jyväskylä 1993.

Toivanen, Pekka; Fors, Aulis: Raahen tienoon historia I. Salon emäpitäjän ja Raahen kaupungin historia esihistoriasta isonvihan loppuun. Jyväskylä 1990.

Vahtola, Jouko: Limingan ja liminkalaisten historiaa. Liminka 1477-1977, s. 77-306. Oulu 1977.

Vahtola, Jouko: Oulujokisuun keskusasema 1500-luvulla; Oulun historia kaupungin perustamisesta isoonvihaan. Valkean kaupungin vaiheet. Oulun historiaa, s. 59-99. Jyväskylä 1987.

Risto Nurmi
Taideaineiden ja antropologian laitos
PL 1000
90014 Oulun yliopisto
risto.nurmi@oulu.fi

NYKÖPINGIN HERRAINPÄIVÄT JA ITÄMAAN PUULINNAT

V.-P. Suhonen

The Diet of Nyköping and the Wooden Castles of Finland

ABSTRACT
According to archival sources several new castles were built in Finland during the second half of the 14th century. However, not many of them seem to have been occupied during the following century. It has been stated that this was a result of the dissolution of the diet in Nyköping in 1396. The impact of the meeting in Nyköping has not been thoroughly analysed yet. In Finland the decisions made in Nyköping could be realised only after the knight Knut Bosson had left every castle he held belonging to the fief of Turku Castle to Queen Margaret. At least the castles of Wartholm, Vreghdenborg, Åborg and Stenberga were demolished. Furthermore, it is likely that several other castles not mentioned in the surviving written sources were abandoned also. There is some evidence that several of the former castles were transformed into royal demesnes, of which Stenberga in Masku is the clearest example.

JOHDANTO

1300-luvun jälkipuolisko erottuu Suomen keskiajan asiakirjalähteissä voimakkaana linnanrakentamisperiodina. Kyseessä on osin harha, sillä 1300-luvun lopulta on säilynyt huomattavasti enemmän lähteitä kuin varhaisemmilta ajoilta. Toisaalta useiden ennen tuntemattomien linnojen ilmaantuminen lähteisiin on kiistatonta. Totta on myös se, ettei monia 1300–luvun linnoja mainita enää 1400-luvun lähteissä. Selitykseksi linnojen katoamiselle on tarjottu Nyköpingin herrainpäivillä vuonna 1396 tehtyä purkamispäätöstä[1]. Yksikään suomalainen tutkija ei kuitenkaan ole toistaiseksi tarkastellut Nyköpingin kokouksen kokonaisvaltaista merkitystä maamme linnahistoriaan.

NYKÖPINGIN HERRAINPÄIVÄT

Nyköpingiin oli kokoontunut vuoden 1396 syyskuussa kuningatar Margaretalle ja kuningas Eerik Pommerilaiselle uskollinen Ruotsin valtakunnan maallinen ja hengellinen rälssi. Itämaasta Nyköpingiin olivat matkustaneet ainakin Hämeen Suontaasta kotoisin ollut ritari Nils Olofsson sekä valtaneuvoston jäsenet Turun piispa Bero, Raaseporin linnanherra ritari Tord Bonde Röriksson ja asemies Jöns Andersson (Garp)[2]. Nyköpingin kokouksen valtaneuvoksiin kuuluivat myös saman vuoden alkupuolella Viipurin linnan päällikköinä toimineet ritarit Karl Ulfsson (Sparre av Tofta) ja Erengisle Nilsson (natt och dag).[3]

Nyköpingissä 20.9.1396 päivätyssä kokouksen päätösasiakirjassa todetaan linnoista seuraavasti: *"Item æ hwa nokor fæste eller slot hawa bygdt, sidhan detta ørlogh først burdes, som før ær sacht, at nar förnæmpde war herre konung Erik eller war frw drotningen ey wilia them længer hawa standande, at the tha sculo genstan alsaman ganskelika*

niderbrytas[4]." Kuningatar Margareta ja kuningas Erik Pommerilainen saivat siis niin halutessaan vapaasti purkaa kaikki kuningas Albrekt Mecklenburgilaisen syksyllä 1363 tapahtuneen valtakuntaan saapumisen jälkeen rakennetut linnat. Kuten Christian Lovén on aiemmin huomauttanut, yksityislinnojen ja kruununlinnojen välille ei tehty mitään eroa[5].

Nyköpingin linnapäätös koski luonnollisesti myös Itämaata. Valtakunnan itäosa ei kuitenkaan ollut Nyköpingin kokouksen aikana täysin kuningatar Margaretan ja kuningas Erik Pommerilaisen alaisuudessa. Turun linnaa hallussa pitänyt ritari Knut Bosson (Grip) ei tunnustanut kuningattaren ja kuninkaan käskynvaltaa[6]. Kaiken lisäksi Pohjanmaalla sijainnut Krytzeborg eli Korsholma saattoi olla jo tuolloin valtakunnan vihollisten vitaliaanien käsissä[7].

Koska ritari Knut Bosson ei ollut saapunut Nyköpingiin selvittämään asioitaan, asettivat kuningas Erik Pommerilainen ja kuningatar Margareta valtakunnan parhaaksi ja valtaneuvoston rukousten vuoksi hänen maaomaisuutensa tilapäisesti takavarikkoon. Takavarikko saisi lainvoimaisuuden, jollei Knut Bosson tulisi seuraavaan pääsiäispäivään mennessä kuningattaren ja oikeuden eteen tekemään tiliä teoistaan. Kaiken lisäksi kuningatar ja kuningas irtisanoutuivat kokouksen päätösasiakirjassa kaikista Knutin muille antamista tai muilta saamista lupauksista. Taustalla on luultavasti 15.8.1395 tehty sopimus, jolla Jakob Abrahamssonilta siirtyivät Knut Bossonin käsiin *"dat hus tho Abow mit siner voghedye, Castelholm tho Alande mit syner voghedye, Warcholm, dat nye slot yn Nylande lycht, mit syner voghedye, Aborch, dat yn Sachagunne lycht myt syner voghedye, vnde dat slot Vreghdenborch'*[8].

Bo Jonssonin (Grip) ja mecklenburgilaisen Margareta Dumen poika Knut Bosson oli syntynyt vuoden 1370-luvun lopulla tai vuonna 1380. Knut oli siten tullut täysikäiseksi juuri ennen vuoden 1395 elokuun sopimusta.[9] Suurta osaa Ruotsin valtakunnasta pantteina käsissään pitänyt Bo Jonsson oli jättänyt vuonna 1384 laatimassa testamentissaan vaimonsa ja lapsensa likimain perinnöttömiksi[10]. Margareta Dume ja kuningas Albrekt Mecklenburgilainen yrittivät mitätöidä testamentin, mutta epäonnistuivat lähes täysin. Bo Jonssonin voudeista ainoastaan Jakob Abrahamsson suostui yhteistyöhön ja teki kesällä 1387 sopimuksen Albrekt Mecklenburgilaisen kanssa[11]. Margareta Dumen pyrkimykset näyttivät kariutuvan kuningas Albrektin kukistumiseen vuonna 1389[12]. Margareta Dume sai kuitenkin uuden mahdollisuuden kuutta vuotta myöhemmin Jakob Abrahamssonin luovuttaessa Turun linnan hänen pojalleen.

Jakob Abrahamsson eli Jeppe Djäkn oli toiminut Bo Jonssonin alaisena Turun linnan voutina viimeistään vuodesta 1377 lähtien[13]. Bo Jonssonin kuolema 15.8.1386 sysäsi Jakob Abrahamssonin uran jyrkkään nousuun[14]. Varsinais-Suomen rahvas ja rälssi pyysivät jo 29.8.1386 kuningas Albrekt Mecklenburgilaista nimeämään Jakob Abrahamssonin Suomen laamanniksi[15]. Toivomukseen olivat myöhemmin samana vuonna yhtyneet myös Turun piispa Bero ja muu Itämaa[16]. Seuraavana kesänä Albrekt Mecklenburgilainen myönsi laamannin viran saaneelle Jakob Abrahamssonille 23.6.1387 mm. luvan hallita kuninkaallisella oikeudella Turun linnan alaisia alueita Varsinais-Suomea, Ahvenanmaata, Satakuntaa ja Itä-Uuttamaata. Jakob sai myös rakentaa linnan, jos Itämaan rahvas tai jonkun linnan käskynhaltija yrittää ajaa hänet pois maasta.[17] Albrekt tarkoittaa ilmeisesti

Raaseporin, Korsholman, Hämeen ja Viipurin linnojen päälliköitä, jotka olivat Bo Jonssonin testamentin toimeenpanijoiden alaisuudessa.

Kuningas Albrekt Mecklenburgilaisen kukistuminen vuoden 1389 alussa ei merkinnyt muutosta Jakob Abrahamssonin asemaan. Jakob näyttää siirtyneen joustavasti Ruotsin uuden hallitsijan puolelle, sillä hän sai Söderköpingissä 27.10.1389 pidetyssä kokouksessa Bo Jonssonin testamentin toimenpanijoilta tehtäväkseen ottaa vastaan kuningatar Margaretan puolesta Magnus Kasen luovuttama Hämeenlinna[18]. Jakob saavutti uransa huipun 8.9.1395, jolloin hänet mainitaan kuningattaren neuvoston ja palvelijoiden joukossa[19]. Hän oli kuitenkin ehtinyt jo tuolloin tehdä täydellisen takinkäännön.

Knut Bossonin toiminnasta Turussa on säilynyt vähän tietoja[20]. Yhtään Knut Bossonin Turun linnassa kirjoittamaa asiakirjaa ei ole jäljellä. Knut Bossoniin ja Turkuun välillisesti liittyvät lähteet ovat vaikeasti tulkittavia ja moniselitteisiä. Erityisesti Knut Bossonin suhde vitaliaaneihin on tuottanut tutkijoille päänvaivaa[21]. Saksalaisen ritarikunnan suurmestari saattaa viitata Knut Bossoniin kertoessaan vuoden 1395 lopulla kirjeessään Itämaan linnanpäälliköistä, jotka olivat antaneet suojan merirosvoille[22]. Loppujen lopuksi ainoa varma asiakirjalähde vitaliaanien toiminnasta Turun linnassa ja voutikunnasta on Helsingborgin linnan käskynhaltijan ritari Abraham Brodersenin (Tjurhuvud) Turusta Tallinnaan 18.11.1398 lähettämä kirje[23]. Kirjeestä käy ilmi se, että Abraham Brodersen oli lähetty Turkuun taistelemaan sekä alueella olevia vitaliaaneja että vitaliaanien tukijoita vastaan.

Knut Bosson oli luopunut Turun linnasta samoihin aikoihin kun Pohjanlahden vitaliaanit ja kuningatar Margareta solmivat rauhan Almarestäkissä 10.10.1398[24]. Vitaliaanit lupasivat antaa Korsholman kuningattarelle viimeistään kolme viikkoa seuraavan vuoden pääsiäisen jälkeen. Knut Bossonin ja kuningatar Margaretan välistä sopimusta ei ole säilynyt. Kuningatar Margaretan joskus vuosien 1398 ja 1399 vaihteen tienoilla Danzigiin lähettämässä kirjeessä todetaan kuitenkin, että *"dat wy van Godes gnaden Abo in Osterlande in vnse were hebben, God hebbe loff. Item vmme de andere holten slote in Osterlande, da heft her Knut vns wissen vorsettet, dat he se vpantworde sal in vnse were iij weken na paschen negest komende'*[25]. Kuningatar oli siis saanut Turun linnan käsiinsä ja Knut tulisi luovuttamaan Suomen muut puulinnat viimeistään kolme viikkoa seuraavan pääsiäisen jälkeen.

PURETUT LINNAT

Knut Bossonin kuningatar Margaretalle luovuttamien puulinnojen joukkoon kuulunevat ainakin Jakob Abrahamssonilta saadut Ahvenanmaan Kastelholma, Itä-Uudenmaan Wartholm ja Satakunnan Åborg ja Vreghdenborg. Näistä neljästä linnasta ainoastaan Kastelholman käyttö on jatkunut varmuudella 1400-luvun puolelle[26]. Kolme muuta lienee purettu melko pian. Arkeologisten tutkimusten puutteen vuoksi asiasta ei kuitenkaan voi olla täysin varma. Ei kuitenkaan liene sattumaa, että Satakunnan kruunun hallinnon keskuksena näyttää toimineen jo 1400-luvun alussa linnojen sijasta Kokemäen kuninkaankartano[27]. Samoihin aikoihin lähteisiin ilmaantuu myös Porvoon uusi kuninkaankartano[28]. Vaikuttaisi siltä, että linnat olisi korvattu kuninkaankartanoilla. Ehkäpä kuningatar Margareta on halunnut purkaa linnoja juuri niiltä Itämaan alueilta, missä on ollut hänen vastustajiaan. Toisaalta Kastelholma ja Korsholma ovat pysyneet käytössä 1400-luvulle saakka.

Nyköpingin herrainpäivien päätösten

nojalla purettujen pikkulinnojen joukkoon voitaneen laskea myös vuodelta 1398 peräisin olevan tiedon mukaan Jakob Abrahamssonille kuulunut Maskun Stenberga[29]. 1430- ja 1440-lukujen vaihteesta säilyneet lähteet kertovat kuningatar Margaretan takavarikoineen Stenbergan ritari Jakob Abrahamssonilta. Stenberga mainitaan kuninkaankartanoksi ("een cronenne gaardh") vasta 1430- ja 1440-lukujen vaihteessa, kun se luovutettiin tiloineen birgittalaisluostarille.[30] Koska Stenberga on kuulunut Jakob Abrahamssonin yksityisomistukseen, paikka on voinut tulla kuninkaankartanoksi vasta peruutuksen jälkeen[31]. Linna puolestaan on ollut purettuna viimeistään siinä vaiheessa, kun Stenberga annettiin luostarille. Stenberga on mitä ilmeisimmin esimerkki pikkulinnan tilalle perustetusta kuninkaankartanosta.

Purettuihin 1300-luvun linnoihin saattaa kuulua myös useita lähteissä mainitsemattomia keskiaikaisia linnoja. Karjaan Junkarsborgin rahalöydöt kertovat linnan käytön sijoittuvan 1300-luvulle. Itä-Uudenmaan neljästä oletettavasta 1300-luvun linnasta (Helsingin Vartiokylän Linnavuori, Porvoon Husholmen, Porvoon Linnamäki ja Sipoon Sibbesborg) ainoastaan yksi voi olla vuoden 1395 Wartholm[32]. Muita mahdollisia Nyköpingin päätösten nojalla purettuja linnoja ovat Oulun linna ja Hiittisten Högholmen[33].

LOPUKSI

Tiukan lähdekriittisesti ajatellen Nyköpingin herrainpäivien perusteella purettuista linnoista ei ole mitään varmaa näyttöä. Arkeologisia ja historiallisia aihetodisteita 1300-luvun linnoista sen sijaan riittää runsaasti. Vaikuttaa siltä, että pikkulinnojen tilalle olisi perustettu kuninkaankartanoita. 1400-luvun uudet kuninkaankartanot saattavat siis olla 1300-luvun pikkulinnojen perillisiä.

V.-P. Suhonen
veli-pekka.suhonen@nba.fi
Museovirasto/RHO
PL 169
00511 Helsinki

LÄHTEET

PAINAMATTOMAT LÄHTEET

Salminen, Tapio 1993: Suomen linnojen ja voutikuntien hallinto vuosina 1412–1448. Tutkimus Suomen linnojen suhteesta keskushallintoon vanhemmalla unioniajalla. Suomen historian pro gradu-tutkielma. Tampereen yliopisto.

Salminen, Timo 1990: Kuninkaankartanot Suomessa n. v. 1050–1560. Helsingin yliopiston Suomen historian pro gradu.

Suhonen, V.-P. 1997: Itä-Uudenmaan keskiaikaiset linnat. Helsingin yliopiston arkeologian laitoksen pro gradu.

PAINETUT LÄHTEET

Diplomatarium Svecanum = Svenskt Diplomatarium. Sjätte bandet 1348-1355. Utgivet av Riksarkivet genom Emil Hildebrand, Sven Tunberg, Ernst Nygren. Stockholm 1878-1959.

Finlands medeltidsurkunder (FMU) I-VIII. Utg. af Reinh. Hausen. Helsingfors 1910-1935.

Registrum Ecclesiae Aboensis (REA). Utg. af Reinh. Hausen. 1890 (1996).

Sverges traktater med främmande magter jämte andra dit hörande handlingar. 2, 1336-1408. Utg. O. S. Rydberg. Stockholm.

Svenskt Diplomarium fr. o.m. år 1401. Utg., av C.

Silfverstolpe och K. H. Karlsson. Stockholm.

KIRJALLISUUS

Anthoni, Eric 1951: Kring Finlands medeltida riksråd. Historisk tidskrift för Finland 1951.

Henry Bruun 1950–1952: Abraham Brodersen. Historisk tidskrift. Ellevte Række, tredie band, København 1950-1952.

Carlsson, Gottfrid 1947: Till Margareta Dumes biografi. Historisk tidskrift 1947.

Engström Sten 1935: Bo Jonsson I, till 1375. Uppsala.

Gardberg , C.J. 1994: Borgbacken i Borgå. Historisk tidskrift 3/1994. Helsingfors.

Heikkinen, Markku 2003: Vartiokylän linna osoittautui keskiaikaiseksi. SKAS 2/2003.

Linton, Michael 1971: Drottning Margareta, fullmäktig fru och rätt husbonde, studier i kalmarunionens förhistoria. Studia historica gothoburgensia XII. Göterborg.

Lovén, Christian 1996: Medeltida borgar och befästningar i det medeltida Sverige. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariska serien 40. Motala.

Jokipii, Mauno 1973: Kokemäenkartano satakuntalaisten rakennettavana. Suomen museo 1973.

Rosman, Holger 1923: Bjärka-Säby och dess ägare. Uppsala.

Salminen, Tapio 1998: Tidigare okända medeltida brev från Finland i Revals stadsarkiv. Historisk Tidskrift för Finland 3/1998.

Suhonen V.-P. 2004: Joitakin huomioita Oulun keskiaikaisesta linnasta. SKAS 1/2004.

Voionmaa, Väinö 1911: Keskiajan kuninkaankartanot. Historiallinen arkisto XXII,

II, 1911.

1 Ks. esim. Gardberg 1994, s. 583.
2 ST II, Bihang 1396, s. 655–664. Nils Olofssonin ja Jöns Anderssonin suomalaisuudesta ks. Anthoni 1951. Eric Anthonin mukaan Nils Olofsson on ensimmäinen kotimainen ritarimme. Jöns Anderssonia Anthoni pitää puolestaan ensimmäisenä suomalaisena valtaneuvoksena.
3 FMU 1050 (Viipuri n. 1395): "Heer Erenghisel Nickelssone, houetman tho Wiborch"; FMU 1054 (Vehkalahti 2.2.1396): "jagh Erengisl Nielsån, riddere och fougtte i Wiborgh"; FMU 1057 (Kronoborg 21.3.1396): " thet ärliges mann her Erengisell Nielsån, riddere, sade thet för migh, Karl Wlsån af Toftom, riddere och höffwitzman i Wibårgh".
4 ST II, Bihang 1396, s. 655–664.
5 Lovén 1996, s. 46.
6 Ks. esim. FMU 1037. Knut Bosson lupaa auttaa Jakob Abrahamssonia, jos Tanskan kuningatar yrittää ajaa Jakobin pois Österhammarin linnasta.
7 Korsholma oli kruunun alaisuudessa vielä 20.9.1393 (FMU 1017). Vitaliaanit lupasivat 10.11.1398 luovuttaa Korsholman kuningattarelle viimeistään kolme viikkoa seuraavan pääsiäisen jälkeen (FMU 1079; ST II, 426).
8 FMU 1037.
9 Engström 1935, s. 199–200.
10 Rosman 1923, bil B: 6.
11 FMU 962.
12 Ajanjakson tapahtumista tarkemmin ks. esim. Linton 1971.
13 FMU 853, 869, 883, 890, 906, 938, 946, 948, 949, 951, 961, 962, 963, 977, 983, 984, 1023, 1024, 1037, 1038, 1040, 1041, 1046, 1051, 1052, 1066, 1067, 1074, 6600; REA 244, 246, 247, 251, 261; ST, II 422: 1 a & b.
14 Bo Jonssonin kuolema FMU 1126.
15 FMU 948.
16 FMU 951.
17 FMU 962. "Item vnnom wi them fornæmpda Jeppa at byggia barfridh ælla fæste vm nakre höfwitzmæn j Österlandom ælla almoghe wilia honum nokat aff threngia aff thæm landom honum wiist æru til Abo hws."
18 FMU 983.
19 ST II, 422, 4.
20 FMU 1046, 1048.
21 Dume-suvun suhteet vitaliaaneihin tunnetaan hyvin. Margareta Dumen uusi aviomies Bengt Niklisson mainitaan jo vuonna 1394 vitaliaanien liittolaisena. Lisäksi Bengt Niklisson ja Margareta Dume esiintyvät Gotlannin vitaliaanien yhteydessä

joissakin 1390-luvun loppupuoliskon asiakirjoissa (Carlsson 1947, s. 164, 167–169).
22 FMU 1045.
23 Salminen 1998, bilaga, breven 1.
24 FMU 1079/ST II, 426. Knut Bosson ilmaantuu valtakunnan Ruotsin puolen lähteisiin vuonna 1399 (RA/Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven).
25 FMU 1080 (Ajoitus Bruun 1950–1952, s. 74–76).
26 Ks. esim. 1400-luvun ensimmäinen Kastelholmaa koskeva lähde FMU 1313 (25.3. n. 1410).
27 Kokemäen kuninkaankartano ilmaantuu alkuperäislähteisiin 1400-luvun puolivälissä (FMU 2681, 2885, 2895, 3130, 3256, 4291, 4729, 5040, 5112, 5228, 5343, 5432, 5481, 5501, 5548, 5562, 5577, 5604, 5606, 5638, 5649, 5925, 5945, 5955, 6029, 6030, 6093, 6391, 6436, 6440, 6462). Kartano näyttää kuitenkin olevan huomattavasti vanhempi. Vuodelta 1451 peräisin olevassa maariitaa käsittelevässä asiakirjassa kerrotaan Klaus Lydekessonin (Djäkn) voutina ollessaan järjestelleen Kokemäenkartanon maita (FMU 2885). Klaus Lydekesson toimi Turun linnan voutina viimeistään tammikuussa 1411, mutta mahdollisesti jo heinäkuussa 1409. Klaus Lydekesson näyttää pitäneen Turun linnaa hallussaan vuonna 1435 tapahtuneeseen kuolemaansa saakka (Salminen 1993, s. 60). Kokemäenkartano on siis ollut olemassa ennen vuotta 1435. Erään toisen 1400-luvun tiedon mukaan Kokemäenkartanon juuret ulottuvat 1300-luvulle saakka. Linköpingin piispa Knut Bosson kertoi vuonna 1417 viettäneensä kevättalvella 1374 10 viikkoa serkkunsa Bo Jonssonin kanssa Kokemäen kuninkaankartanossa ("in manerio dicto Kuma"). (Engström 1935, s.188–189; Jokipii 1973, s. 75 viitteineen) .
28 FMU 1413.
29 FMU 1074.
30 FMU 2265, 2328, 2355.
31 Jakob Abrahamssoniin liittyy myös toinen kuninkaankartano, Sauvon Ruona. Kuningas Magnus Eriksson luovutti 5.12.1350 Turun linnan voudille Gerhard Skyttelle yksityisomaisuutensa kuuluneen Rimon kartanon ("curiam nostram in Rimo") korvaukseksi tuhannen markan velasta (DS 4644; FMU 571). On arveltu, että Rimo olisi kirjoitusvirhe ja että kyseessä olisi Ruonan kartano (Voionmaa 1911, s. 5-6). Tulkinta on epävarma. Parempaa ehdokasta ei kuitenkaan ole ainakaan toistaiseksi kyetty esittämään (Salminen 1990, s. 34). Ruonankartanon on uskottu olevan Knut Bossonin ja Jacob Abrahamssonin vuonna 1395 tekemässä sopimuksessa mainittu "hof tho Röne" (FMU 1037). Sopimuskirjan mukaan Jakob oli lunastanut paikan 130 hopeamarkalla Volfrad van Züleltä. Koska Volrad van Zülen tiedetään ostaneen vuonna 1369 osan Ruotsissa sijainneesta Rönönimisestä linnasta, näyttää mahdollisena, ettei vuoden 1395 sopimuksessa käsiteltäisi Ruonankartanoa (Lovén 1996, s. 167 viite 6). Toisaalta sopimuksen Rönöä koskeva osuus sijoittuu Nauvon kirkkopitäjää ja Jakob Abrahamssonin Itämaan tiloja käsittelevien kohtien väliin. Kaiken lisäksi Ruotsin Rönön tiedetään Nyköpingin päätösasiakirjan perusteella siirtyneen viimeistään vuonna 1396 ritari Karl Ulfssonilta (Sparre af Tofta) kuningatar Margaretalle (ST II, Bihang 1396). Näin ollen voitaneen pitää ilmeisenä, että Ruonankartano on ollut Jakobin käsissä. Ruona on todennäköisesti takavarikoitu jo 1300- ja 1400-lukujen vaihteessa. Joka tapauksessa paikka on ollut kuningatar Margaretan luotettuihin kuuluneen Itämaan laamannin ritari Claus Flemingin säteri viimeistään 1410-luvun lopulla (FMU 1321, ajoitus Anthoni 1970, s. 100 viitteineen, FMU 1550).
32 Itä-Uudenmaan linnoista ks. V.-P. Suhonen 1997. Helsingin Vartiokylän Linnavuoren ajoitus ks. Heikkinen 2003.
33 Linnojen ajoitukset Oulun linna ks. Suhonen 2004. Hiittisten Högholmen ks. Lovén 1996, s. 421–423.

LASIMAALAUKSET SUOMEN KESKIAJAN KIRKOISSA – SIRPALEITA MAASTA JA EHJIÄ IKKUNOISTA

Markus Hiekkanen

JOHDANTO

Lasimaalausten tutkimus alkoi Suomessa keskiaikaisten kivikirkkojen säilyneiden lasimaalausten "löytämisenä" 1800-luvun jälkipuoliskolla ja arkeologisten lasimaalauskatkelmien huomioon ottamisena käytännössä toisen maailmasodan jälkeen.[1] Suomen esihistorian tutkimuksessa lasi on ollut kiinnostuksen kohteena esimerkiksi nuoremman roomalaisajan Laitilan tunnetun juomasarven löytämisen yhteydessä ja rautakauden loppujakson lasimassasta valmistettujen helmien tutkimuksessa.[2] Käytännössä vasta 1900-luvun jälkipuoliskolla lasitutkimus on laajentunut myös muuhun lasiin, lähinnä astioihin.[3] Lasimaalausten taidehistoriallinen ja arkeologinen tutkimus on ollut vähäistä, kuten seuraavasta käy ilmi ja selviää myös lopun kirjallisuusluetteloa silmäilemällä.

Käsittelen seuraavassa Suomessa ensinnäkin ehjinä tai lähes ehjinä kirkkojen ikkunoissa säilyneitä keskiaikaisia lasimaalauksia, toiseksi kadonneita ja kokonaan tuhoutuneita lasimaalauksia, joista on säilynyt historiallinen dokumentti (lähinnä tässä tulevat kysymykseen piirrokset) ja kolmanneksi arkeologisissa kaivauksissa löydettyjä lasimaalaussirpaleita.[4] Päämääränäni on muun muassa tarkastella sitä, millainen levinneisyys lasimaalauksilla on Suomen keskiajalla (noin 1200–1560 jKr.[5]) ollut. Pääkohteinani ovat aikakauden kirkkorakennukset, kun taas linnat ja muut rakennukset jäävät syrjään.[6] Käsittelen myös sitä, minkälaisissa konteksteissa lasimaalauksia ja niiden katkelmia on säilynyt. Samoin esitän kahden edellisen tarkastelunäkökulman pohjalta tulkintayrityksen Suomen lasimaalausten määrälle sekä ajalliselle ja alueelliselle jakautumiselle. Suomen keskiajan lasimaalausten kulttuurinen lähtökohta on myös yksi teemoistani.[7]

Vertailevia tutkimuksia muihin maihin ei tässä artikkelissa tehdä. Norjan, Ruotsin ja Tanskan aineisto – lähinnä kuitenkin ikkunoissa säilynyt – on pääosin kuvailtu jäljempänä esitellyssä teoksessa Corpus Vitrearum Medii Aevi Skandinavien (1964).[8] Samanlaista maan kaikkien keskiaikaisten kivikirkkojen arkeologista lasimaalausaineistoa kuin käsillä olevaan artikkeliin on koottu, ei kuitenkaan ole olemassa Skandinaviasta.[9] Paljon sitä joka tapauksessa on kuten osoittaa Birgit Als Hansenin vuonna 1974 läpikäymä 150 tanskalaisen kirkon aineisto.[10] Baltiasta aineistoa ei myöskään ole juuri kerätty. Laaja Pohjoismaita ja Baltiaa koskeva yhteistyöhanke lasimaalaustutkimuksen alalta olisi ehdottomasti ajankohtainen.

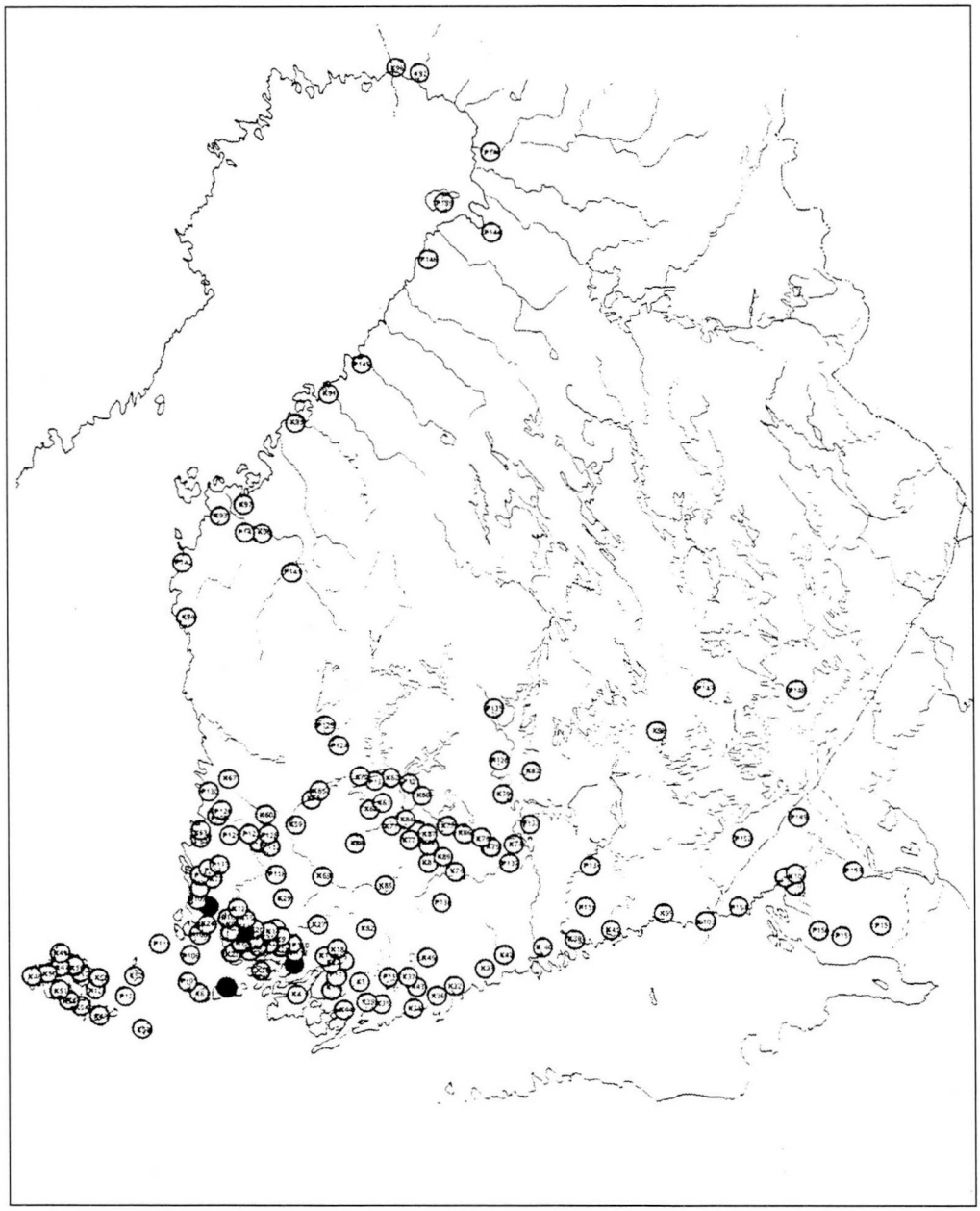

Kuva 1. Kartta kirkkojen ikkunoissa 1800–1900-lukujen vaihteeseen asti säilyneistä ja tuolloin valtaosaltaan museoiduista lasimaalauksista (täytetyt ympyrät). Pohjakartta Hiekkanen 2003b, 250 Suomen keskiajan lopun seura- ja kappelikunnista. Piirt. kirjoittaja. Tiedot ks. luettelo 2 artikkelin lopussa.

Suomen lasimaalausaineiston tyylillisen ja teknisen analyysin jätän sivuun ja tyydyn siinä suunnilleen siihen, minkä Carl Axel Nordman uraauurtavilla tutkimuksillaan 1960-luvulla on selvittänyt ikkunoissa säilyneistä lasimaalauksista.[11] Viime vuosina lasimaalauksia on käsitelty varsin vähän.[12] Arkeologisten kaivausten lasimaalauskatkelmat tai -sirpaleet muodostaisivat kokonaisuutena tai

pienempänä alueellisena kirkkoryhmäkokonaisuutena jännittävän mutta myös haastavan tutkimusaineiston esimerkiksi ennakkoluulottomalle graduntekijälle.

Ennen tätä kuitenkin muutama sana kristillisen kehityksen ja katolisen kirkon varhaisvaiheista Suomessa. Ensimmäiset kristinuskon joidenkin piirteiden tuntemiseen viittaavat piirteet ovat jo kansainvaellusajalta. Käytännössä uskonnon vaihtuminen esihistoriallisista muodoista kristinuskoon lienee alkanut viikinkiajan jälkipuoliskolla, ehkä noin vuoden 1000 tienoilla jKr. Prosessin edetessä lienee osa Suomen maanviljelysseutujen ydinalueilla asuneista suurtalonpojista, seutunsa valtamiehistä perustaneet yksityiskirkkoja taloyksikköihinsä. Näistä ei kuitenkaan ole säilynyt historiallisia tai arkeologisia tietoja.

Suunnilleen vuoteen 1200 mennessä lienee valtaosa maanviljelysväestöstä ollut kristittyjä ja aikuiskaste oli yhä enemmän antanut tilaa lapsikasteelle. Tässä vaiheessa, ennen 1200-luvun puoliväliä lienee perustettu paikallisseurakuntien järjestelmä, joka käsitti noin 40 seurakuntaa vanhoilla rautakautisilla maanviljelysalueilla Varsinais-Suomessa, Satakunnassa ja Hämeessä samoin kuin uudisasutusalueilla Länsi-Uudellamaalla ja Ahvenanmaalla. Kukin näistä perustettiin rakentamaan ja pitämään yllä kirkkorakennus ja sen pappi. Ne koostuivat sovitusta ryhmästä talonpoikaistiloja, jotka luovuttivat osan vuodentulostaan veroina ja tekivät veroluonteisia töitä.[13]

Keskiajan kuluessa alueellisten seurakuntien sekä niiden kappelikuntien ja anneksien alue laajeni ja määrä kasvoi. Tällä tavoin niitä oli keskiajan lopussa, vuoden 1550 tienoilla noin 150. Lisäys on siis noin vuoden 1250 tienoilta vajaat nelinkertainen.

Esittämäni historiallinen kehityskulku on tietysti hyvin yksinkertaistava ja varmasti altis kritiikille, mutta toiminee tässä johdantona. Joka tapauksessa mainitsemani noin 150 alueyksikön kirkot ovat seuraavassa tarkasteluni kohteena. Ristiretkiajan olettamiani yksityiskirkkoja ja niiden mahdollisia lasimaalauksia en esitelmässäni pohdi. Totean vain, ettei sellaisista ole jälkiä.

LASIMAALAUSTEN LEVINNEISYYS

Tarkasteltaessa lasimaalausten levinneisyyttä Suomen keskiajan kirkoissa on otettava huomioon muutamia seikkoja, jotka liittyvät säilyneisyyteen. Niitä on tutkimusaineistossa käytettävissä pääasiassa kahdessa muodossa.[14] Toisaalta ovat kirkkojen ikkunoissa 1800-luvun loppupuolelle tai jopa nykypäiviin asti säilyneet maalaukset. Edelliset ovat nykyisin Kansallismuseossa, kun taas jälkimmäisiä on vain muutamia pieniä katkelmia Nauvon ja Sauvon kirkoissa. Toisaalta on käytettävissä kirkkojen arkeologisissa tutkimuksissa pääasiassa 1900-luvun kuluessa löytyneet lasimaalausten katkelmat.[15]

Kirkot, joissa on 1800-luvun loppupuolelle tai 1900-luvulle asti säilynyt lasimaalauksia ikkunoissa, on esitetty kuvan 1 kartassa (luettelo 2). Kohteita on vain neljä, kaikki Varsinais-Suomessa hiippakuntakaupunki Turun ympäristössä.[16]

Historialliset tiedot täydentävät ja monipuolistavat jonkin verran kuvaa, mutta kuten sanottu ei lasimaalauksia tai sellaisten tekijöitä mainita keskiajan lähteissä. Ainoat lasiin liittyvät tiedot koskevat kahta lasimestaria nimittäin 1449 mainittua Engelbrektiä ja 1509 mainittua Menarthia. Heitäkään ei mainita suoranaisesti ammattiinsa liittyen. Näiden mainintojen lisäksi lupaa Danzigin porvari Hans Chonnert vuonna 1510 lähettää Turkuun lasimestarin, jollaista Turun

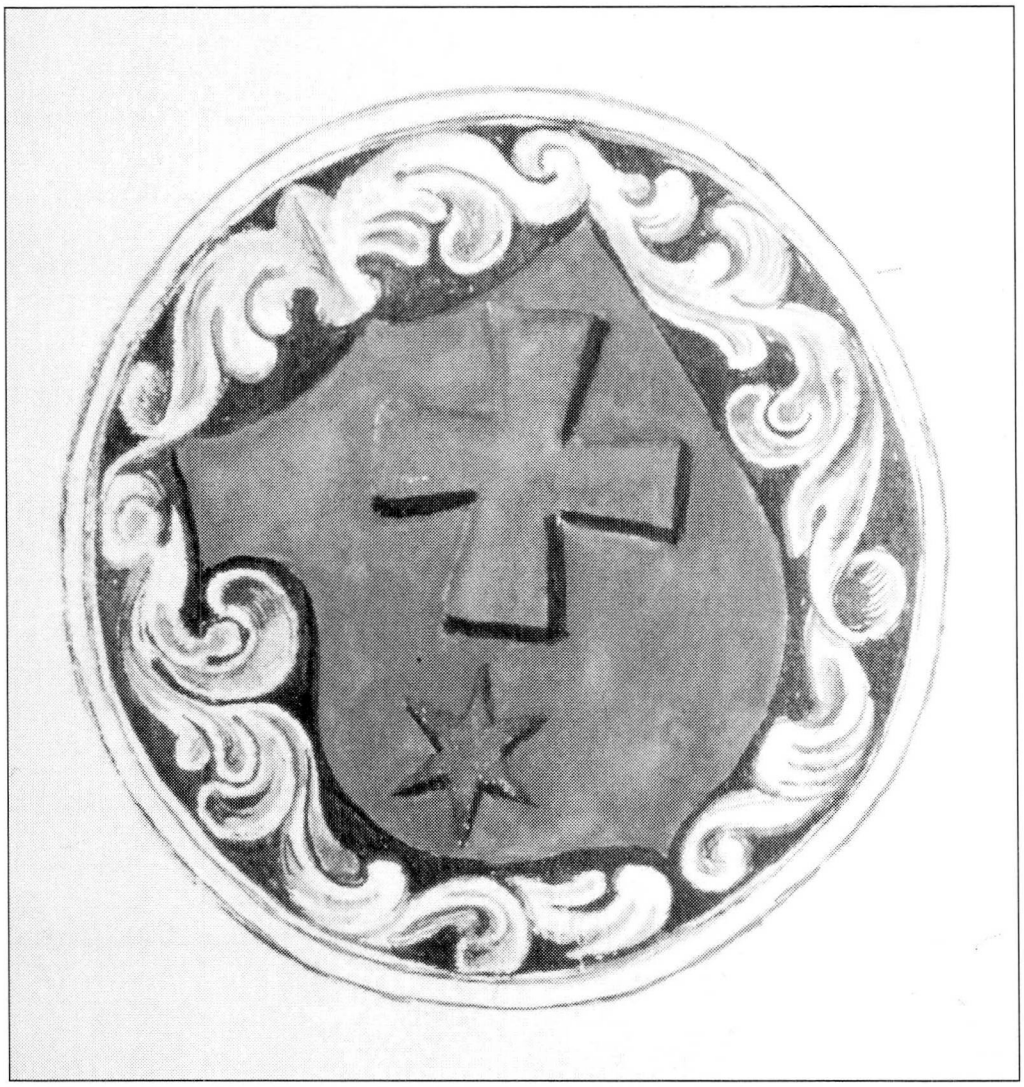

Kuva 2. Lasimaalausvaakuna Espoon kirkosta Søren Abildgaardin piirtämänä. Museovirasto.

tuomiorovasti Pavel Scheel oli pyytänyt – luultavasti tuomiokirkon puolesta.[17]

Lasimaalauksia koskevat varhaisimmat historialliset lähteet ovatkin vasta uuden ajan alkupuolelta. Kysymyksessä ovat varhaiseen muinaismuistojen dokumentointiharrastukseen liittyvät piirrokset. Niitä teki ensinnäkin Elias Brenner vuosina 1671–1672 ja sittemmin vuonna 1754 tanskalainen Søren Abildgaard.[18] Molemmat poimivat kirkoista kuvattavikseen erityisesti aateliston muistomerkkien vaakunoita, joita oli myös lasimaalauksina ikkunoissa (kuva 2). On tietymätöntä, kuinka paljon maalauksia jäi vaakunakuvausten ulkopuolelle.

Brennerin ja Abildgaardin kuvaamia lasimaalausvaakunoin varustettuja kirkkoja on yhteensä 12 ja niissä on vaakunoita 36 kpl (kuva 3; ks. luettelo 1 artikkelin

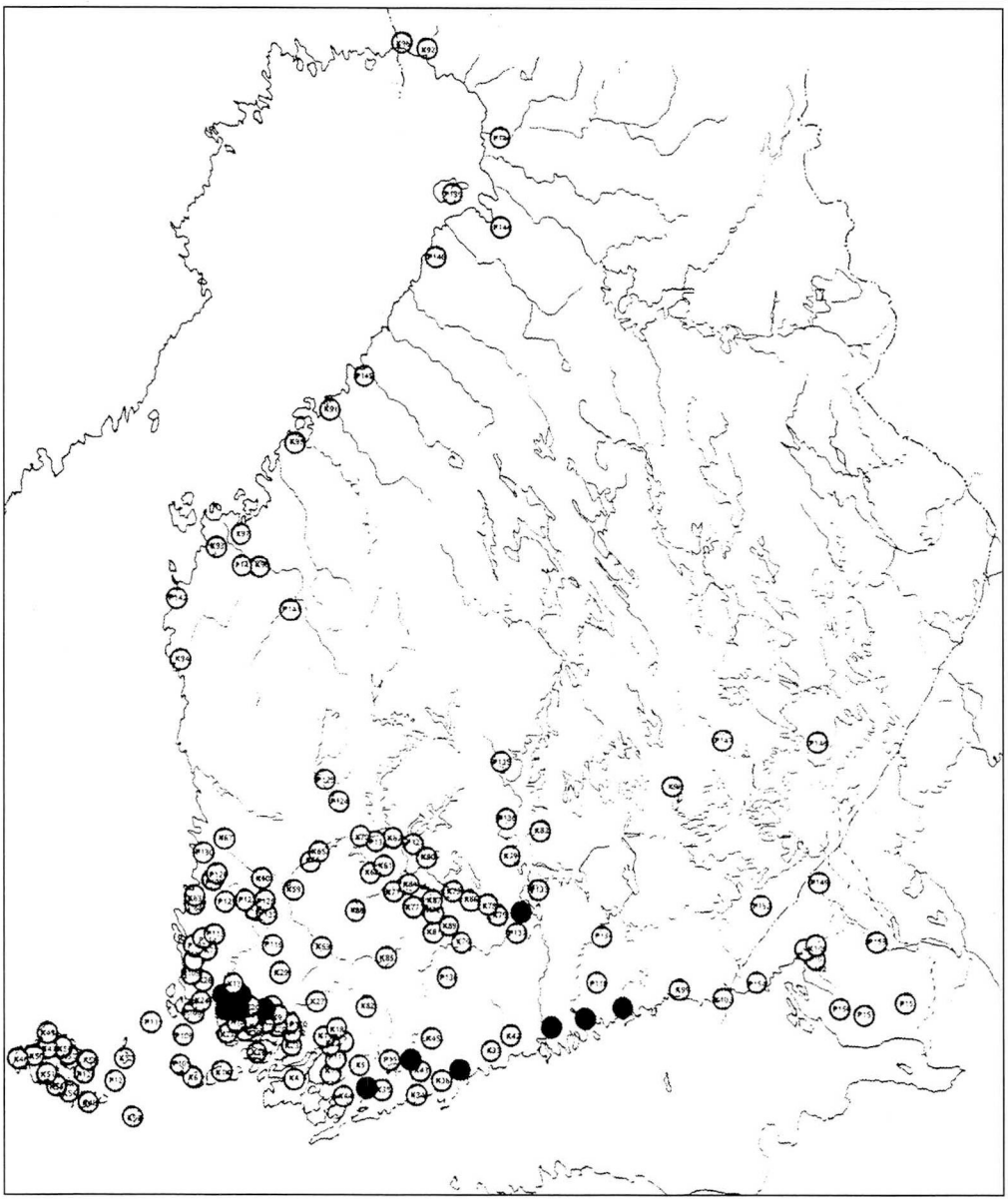

Kuva 3. Kartta kirkkojen ikkunoissa 1600- ja 1700-luvulla olleiden lasimaalausvaakunoiden levinneisyydestä niistä tuolloin tehtyjen jäljennösten perusteella. Pohjakartta ks. tiedot kuva 1. Tiedot ks. luettelo 1 artikkelin lopussa.

lopussa). Maantieteellisesti ne levittäytyvät laajemmalle kuin ehjät maalaukset. Niitä on paitsi Varsinais-Suomessa myös Uudellamaalla aina Pyhtään kirkossa asti. Hämeessäkin on yksi nimittäin Hollolan kirkko.

Säilyneiden ja historiallisista lähteistä tunnettujen keskiaikaisten lasimaalausten levinneisyys on tiivis. Se kattaa nauhamaisesti ryhmän kirkkoja Lounais-Suomessa ja Suomenlahden pohjoisrannikolla. Pohjoisemmassa niitä ei ole lainkaan lukuun ottamatta mainittua Hollolaa. Otan jäljempänä asian uudelleen esille tulkintayrityksen kohdalla.

LASIMAALAUS-KOKONAISUUDET

Ikkunoissa säilyneiden lasimaalausten määrä on siis varsin pieni. Ne eivät myöskään muodosta sen kaltaisia laajoja ja suuria, ikkuna-aukosta toiseen jatkuvia sarjoja, joita tunnetaan runsaasti esimerkiksi Puolasta, Saksasta, Ranskasta ja Brittein saarilta. Myös yksittäisten säilyneiden lasimaalausten koko on ollut Suomessa pieni, korkeudeltaan enimmillään hiukan yli 60 cm.

Muutamassa tapauksessa voidaan aavistella olleen yhteen ikkuna-aukkoon keskittyvä usean maalauksen kompositio. Niinpä Nauvon kirkon kuori-ikkunassa oli vielä vuonna 1903 kahdesta kuninkaasta, Ristiinnaulitun katkelmasta, Ilmestyskirjan madonnasta ja kahdesta värillisistä lasipaloista kootun rombiruudun sommitelma (kuva 4).[19] Ei kuitenkaan tiedetä, millainen ikkunan kokonaisuus on ollut keskiajan lopussa – tuskin kuitenkaan kuvatunlainen. Ei ole itse asiassa edes varmaa, että kaikki kuvatut maalaukset olivat tuolloin nimenomaan kyseisessä kuori-ikkunassa.

Raision kirkossa taas sovitettiin ikkunauudistuksen yhteydessä vuonna 1836 kuori-ikkunaan tuolloin säilyneet lasimaalaukset. Kalustoluettelon sanamuodosta saa käsityksen, jonka mukaan ne olisivat aikaisemmin täyttäneet koko ikkunan.[20] Näin ollen lasimaalauksia olisi tuolloin heitetty menemään ehkä runsaastikin. Joka tapauksessa lienee niin, ettei kompositio ollut alkuperäinen, 1500-luvun alussa tapahtuneen kivikirkon rakennustyön jälkeen muodostettu.

Muita varsinaisia kompositioita, siis esimerkiksi useamman kuin yhden samalla tyylillä ja ilmeisesti samanaikaisesti tehdyn pyhimyksen kokonaisuutta ei ole säilynyt. Sen sijaan on muutama yksittäinen aihe. Esimerkkinä mainitsen tässä Vehmaan kirkossa vielä 1900-luvun alussa olleen lasimaalauksen, joka esittää ristiinnaulitsemista. Seurakunta lahjoitti sen Kansallismuseolle vuonna 1905.[21]

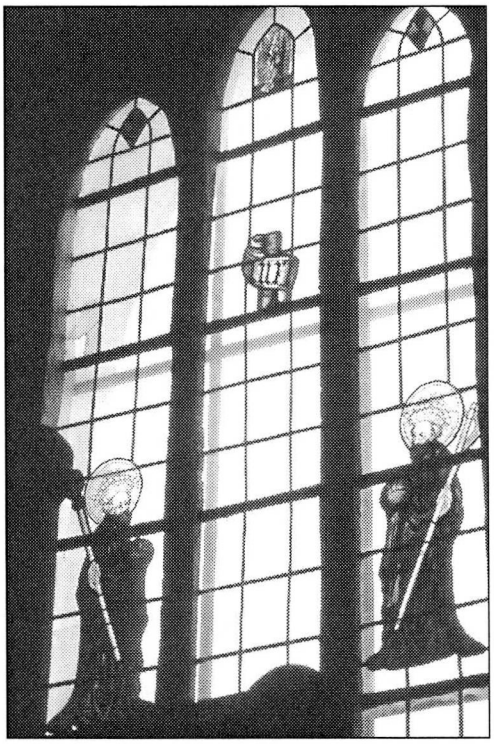

Kuva 4. Nauvon kirkon kuori-ikkuna. Maalauskokonaisuus vastaa tilannetta 1900-luvun alussa, mutta kuninkaita Erik ja Olavi, ristinpuun yläosaa ja Ilmestyskirjan naista (aivan ylinnä keskiaukossa) esittävät lasimaalaukset ovat kopioita. Alkuperäisiä keskiaikaisia lasimaalauksia sen sijaan ovat sivuaukkojen yläosien rombiaiheet. Kuningasmaalausten korkeus 650–660 mm, Ilmestyskirjan naisen 225 mm. – Valok. kirjoittaja 2/2005.

SÄILYNEIDEN LASIMAALAUSTEN TYYLILLINEN ALKUPERÄ

Kysymystä Suomen keskiaikaisten lasimaalausten tyylillisestä alkuperästä on

Kuva 5. Apostoli Simonia esittävä lasimaalaus, joka alun perin hankittiin noin 1340-luvulla Raision tuolloiseen puukirkkoon ja siirrettiin sittemmin 1500-luvun alussa muurattuun kivikirkkoon. Alkuperäinen on Kansallismuseossa. Lasimaalauksen korkeus 620 x 340 mm. – Valok. kirjoittaja 2/1997. Museovirasto.

käsitelty verraten vähän, joskin asiaa kohtaan on toki tunnettu kiinnostusta. Syvällisimmin asiaan ja ylipäätään Suomen keskiaikaisiin lasimaalauksiin on epäilemättä perehtynyt Carl Axel Nordman. Hän oli mukana vuonna 1949 perustetussa kansainvälisessä organisaatiossa Corpus Vitrearum Medii Aevi, jonka yhtenä päämääränä oli neljän Skandinavian maan keskiaikaisten lasimaalausten julkaiseminen.[22] Komea teos ilmestyikin vuonna 1964 nimellä Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandinavien. Suomen osuuden kirjoittaja oli Nordman.[23] Käsillä olevaa artikkelia voi luonnehtia Nordmanin artikkelien

päivitykseksi nykytiedoilla hiukan yli 40 vuotta niiden julkaisemisen jälkeen.

Nordman pohtii artikkelissaan muun ohessa myös lasimaalausten provenienssia. Hän pitäytyy tässä tiukasti säilyneissä maalauksissa jättäen tuon ajan niukat arkeologiset löydöt maininnalle. Yleisarvionaan Nordman toteaa, että "der deutsche Einschlag ...bei den erhaltenen Malereien zu spüren ist".[24] Laajan vertailun perusteella hän arvioi, että Raision apostoli Simonia esittävä lasimaalaus on tuotu Suomeen Lyypekistä ehkä 1340-luvulla (kuva 5). Myös Nauvon kuningas-maalauksissa on pohjoissaksalaista vaikutusta, mutta erinäisten detaljien perusteella voidaan niiden tekopaikaksi päätellä Keski-Ruotsi, lähinnä Tukholma. Nauvon pyhää Martinusta esittävä lasimaalaus 1400-luvun puolimaista on vaikea identifioida, mutta lienee uskottavaa, että mallikuvana on ollut jokin saksalainen puuleikkaus.

Käsitykseni mukaan Vehmaan kalvaarioryhmä ja Nauvon Ilmestyskirjan madonna kuuluvat aivan 1500-luvun alkuvuosikymmenille ja ne palautunevat samanlaiseen puuleikkaustaustaan kuin Nauvon Martinus. Vehmaan maalaus on silti hyvinkin voitu tehdä Suomessa. Sama voi koskea Madonnaa, jota Nordman luonnehtii sanoin "[v]ermutlich... eine provinziell-deutsche Arbeit".[25]

Kuten totesin edellä, ei Nordman juurikaan pohdi kirkkojen arkeologisissa kaivauksissa löydettyjen lasimaalauskatkelmien alkuperää.[26] Hän myös jättää pois muuta aineistoa kuten Björn Cederhvarfvin kaivauslöydöt Hammarlandin kirkosta vuodelta 1914.[27]

Laatiessani Espoon kirkossa vuonna 1981 tekemieni kaivausten pohjalta tutkimusta, joka julkaistiin suomeksi 1988 ja ruotsiksi 1989, analysoin myös sieltä löytyneet yli puolensataa lasimaalauskatkelmaa. Työ oli turhauttavaa, sillä suhteellisen suuresta määrästä huolimatta vain muutaman palan saattoi voida yhdistää välittömästi toisiinsa. Joka tapauksessa saatoin tunnistaa varmasti kahden eri lasimaalausmestarin kädenjäljen – toinen niistä hyvin samanlainen kuin Nauvon säilyneessä Madonna-maalauksessa. Myös näiden maalausten puupiirrostausta on mielestäni selvä, samoin niiden saksalainen tausta. Mainittakoon, että olin katkelmien joukossa tunnistavinani ainakin kahden muun lasimaalausmestarin töitä.[28] Kaikki maalauskatkelmat lienevät joko aivan 1400-luvun lopusta tai 1500-luvun alkuvuosikymmeniltä. (Kuva 6.)

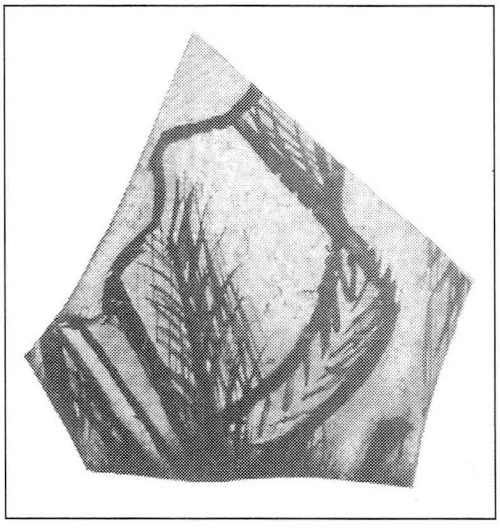

Kuva 6. Lasimaalauskatkelma Espoon kirkon kaivauksista 1981. KM 84061:254. Grafiikkatekniikalla tehty aihe jäisi arvoitukseksi, ellei löytöjen joukossa olisi toista selittävää katkelmaa. Sen perusteella näkyy vasemmalla ylhäällä alastoman Jeesus-lapsen kantapää, sääri ja reisi. Muu osa katkelmaa kuvaa Neitsyt Marian viitan laskoksia. Aihe vastaa yhtä puuttuvaa osaa kuvan 8 lasimaalauksen Jeesus-lapsesta, mutta Tenholan ja Espoon lasimaalarit eivät ole olleet sama henkilö. Espoon katkelman suurin läpimitta 49 mm. – Valok. kirjoittaja 1982. Museovirasto.

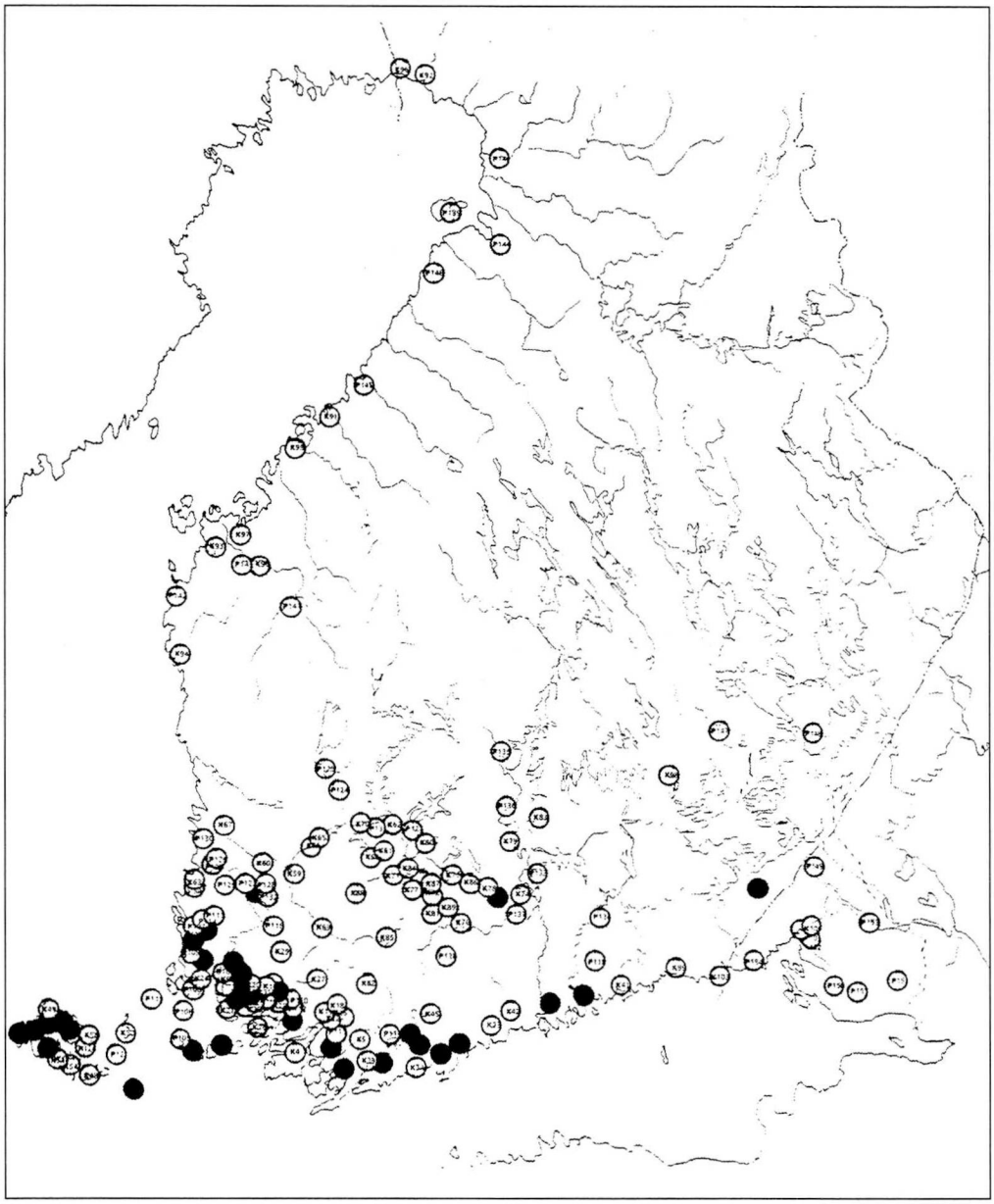

Kuva 7. Kartta keskiajan kirkoista arkeologisissa kaivauksissa löydetyistä lasimaalauskatkelmien levinneisyydestä. Pohjakartta ks. tiedot kuva 1. Tiedot ks. luettelo 2 artikkelin lopussa.

ARKEOLOGISTEN KAIVAUSTEN LASIMAALAUSLÖYDÖT – LÄHDEKRIITTISIÄ HUOMAUTUKSIA

Espoon löydöt muodostavatkin sopivan sillan toiseen lasimaalausten lähdeaineistoryhmään, jonka muodostavat kirkkojen arkeologisissa kaivauksissa löydetyt lasimaalauskatkelmat.

Lasimaalauksiksi olen tulkinnut luonnollisesti sellaiset, joissa näkyy eri tekniikoilla tehtyjä kuvioita. Niiden ei tarvitse esittää ihmistä tai muuta hahmoa, vaan ne voivat olla esimerkiksi koristevii-

voja tai pyörylöitä. Olen myös laskenut mukaan yksiväriset lasinpalaset, joiden väri on esimerkiksi sininen, keltainen tai punainen. Sen sijaan vihertäviä tai ruskehtavia tasolasikatkelmia en ole luokitellut lasimaalausten piiriin kuuluviksi. Niissä katson värin kuuluvan aikansa lasin yleisiin ominaisuuksiin kemiallisten ominaisuuksiensa takia.[29] Näissä on siis kysymys tutusta niin sanotusta metsälasista, Waldglas.[30]

Keskiaikaisiksi ainakin tutkimuksen nykyvaiheessa määriteltäviä lasimaalauskatkelmia on arkeologisissa kaivauksissa löytynyt yhteensä 32 kirkosta (ks. kartta kuva 7; luettelo 2). Niiden painopiste on vahvasti lounainen ja eteläinen. Eniten on löytynyt Varsinais-Suomesta, josta niitä on 13 kirkossa. Niin Ahvenanmaalla kuin Uudellamaalla katkelmia on löytynyt kahdeksan kirkon kaivauksissa. Satakunnassa lasimaalauksia ei ole lainkaan löydetty kivikirkkojen kaivauksissa, mutta sen sijaan kaksi tummansinistä tasolasin katkelmaa löytyi vuonna 1905 Köyliön Kirkkosaaren kirkonjäännöksen kaivauksissa. Hämeestä katkelmia on Hämeenkosken kirkonrauniosta. Yhtään lasimaalauskatkelmaa ei ole löytynyt Pohjanmaan ja Savon kirkkojen kaivauksissa, mutta Karjalassa on joitakin löydetty Ville Laakson johtamissa Lappeenrannan (ent. Lappeen) Kauskilan Kappelinmäen viime vuosien kaivauksissa.[31]

On tietysti selvää, että käytettävissä olevan aineiston edustavuus riippuu muistakin tekijöistä kuin siitä, monessako kirkossa kaivauksia on tehty. Ensinnäkin on merkitystä sillä, missä osissa kirkkoa niitä on tehty. Niinpä useimmissa ovat kaivaukset keskittyneet runkohuoneeseen, siis varsinaiseen kirkkosaliin kuoriosineen. Jonkin verran on tutkittu myös sakariston aluetta ja asehuonetta samoin kuin tornia niissä harvoissa tapauksissa, joissa sellainen keskiajalla on rakennettu.

Kuva 8. Useasta katkelmasta yhteen liimattu osa Neitsyt Mariaa ja Jeesus-lasta esittävästä lasimaalauksesta Tenholan kirkon kaivauksesta 1985. KM 85051:1, 2, 4, 15, 16, 19. Vrt. kuvan 6 lasimaalauskatkelma. Suurin läpimitta 115 mm. – Piirros Jouni Kuurne 1988. Museovirasto.

Se, että runkohuoneet ovat olleet erityisen kaivaushuomion kohteena, on ollut eduksi sirpaleiden löytymiselle, sillä juuri niiden ikkunoissa lasimaalausten voi pääasiallisesti olettaa olleen. Muut tekijät saattavat kuitenkin rajoittaa runkohuoneiden aineiston käyttömahdollisuutta. Näitä tekijöitä ovat kaivauksen laajuus ja syvyys sekä löytöjen talteenoton tarkkuus.[32] Monessa tapauksessa on tutkittu ainoastaan kuoriosaa, kuten esimerkiksi Isossakyrössä[33] ja Tenholassa (kuva 8), tai on kaivettu pieniä aloja muualla kirkkosalissa.

Valitettavan monen kirkon kaivauslaajuudesta ei ole riittävän tarkkoja tietoja ja osin ei niitä ole lainkaan. Tämä johtunee suureksi osaksi siitä, että Suomessa ammattiarkeologit ovat ennen 1980-lukua vain poikkeustapauksissa vastanneet kirkkojen arkeologisista tutkimuksista. Kaivausten laajuus 1980-luvun alusta lähtien tiedetään tarkasti.

Myös kaivauksen syvyys on useimmissa tapauksissa jäänyt dokumentoimatta. Niinpä on monesti vaikea saada selville, onko kaivaus ulottunut kulttuurikerroksen alle koskemattomaan maakerrokseen asti. Sen sijaan kaivauksen syvyys on voitu ilmaista senttimetreinä tai metreinä. Ongelman aiheuttaa myös se, että kaivauksen syvyys on voinut vaihdella kirkon eri osissa. Niinpä kaivauksilla, joista olen itse vastannut, on yleishavaintoni se, että kulttuurikerros on paksuin kuorissa ja se ohenee länsiseinää lähestyttäessä. Löytömäärien kannalta saattaa olla suuri merkitys sillä, onko kaikkialla runkohuoneen alueella kaivettu jokin tietty senttimetrimäärä vai onko kaikkialla kaivettu ihmisen koskemattomaan maakerrokseen asti.

Esineiden talteen ottamisen tarkkuus on yksi löytökokonaisuuden koostumukseen ja siten käyttökelpoisuuteen vaikuttavia tekijöitä. Yleisesti ottaen esine- ja esineiden katkelmien löydöt kirkoissa on pääosin saatu seulatyöskentelyssä. Yleisesti tämä johtuu siitä, että tutkimus on yleensä suoritettu verraten karkein menetelmin, mille on osaksi perusteltujakin syitä niissä taloudellisesti vaikeissa tilanteissa, joissa kaivauksia on jouduttu tekemään. Vain muutamassa tapauksessa on kaivaus voitu viedä läpi sellaisella tarkkuudella ja sellaisilla työvälineillä, että esineet on saatu talteen jo itse kaivaustilanteessa ja seulaa on käytetty vain varmistuksena (esim. Renko 1984).

Seulaakaan ei ole aina käytetty ja voi sanoa sen olleen poikkeus ennen toista maailmansotaa.[34] Voi sanoa, että sen käyttö alkoi vasta sotien jälkeen 1950-luvun alkupuoliskolla ja vakiintuikin vähitellen. Silti seulonta laiminlyötiin esimerkiksi Naantalin birgittalaisluostarin kirkon kaltaisessa erityisen tärkeässä kohteessa. Täällä koko lattianalainen kulttuurikerros poistettiin 1963–1964 lähes ilman seulomista.[35] Samalla menetettiin luultavasti arkeologinen ja taidehistoriallinen löytökokonaisuus, jolle olisi tarjonnut vertoja vain Turun tuomiokirkon aineisto – sekin menetettiin suureksi osaksi ylimalkaisen kaivamisen tuloksena mutta 1920-luvulla. Vasta 1980-luvun alusta lähtien on löytöjen talteen ottamisen tarkkuuteen keskiaikaisissa kirkoissa kiinnitetty erityistä huomiota. Tämä näkyy löytöjen määrän kasvussa.

Seulan käyttöön liittyy myös sen silmäsuuruus. Silmäsuuruudella ja jopa silmän muodolla on suuri merkitys sille, minkä kokoisia löytöjä saadaan talteen. Seulan silmäkoon ollessa suuri eivät pienet esineet kuten helmet ja brakteaattien katkelmat puhumattakaan pienistä tasolasin sirpaleista löydy, mutta toisaalta pieni silmäkoko hidastaa työn etenemistä. Aineistoa keskenään vertailtaessa tulisi voida tarkastaa kaivauskertomuksesta, minkälainen silmäkoko eri kaivausten seuloissa on ollut.[36]

Näiden lähdekriittisten huomautusten jälkeen voi esittää seuraavia kysymyksiä: Miksi lasimaalauksia on säilynyt ja niiden katkelmia löydetty vain Varsinais-Suomen, Uudenmaan ja Ahvenanmaan kirkoista? Miksi niitä ei ole löytynyt Satakunnan (poikkeuksena Köyliön Kirkkosaari), Hämeen (poikkeuksena Hämeenkoski), Pohjanmaan, Savon ja Karjalan kirkoista? Yleisellä tasolla arvelen syyn olevan siinä, että eri alueiden kivikirkot on rakennettu eri aikaan,

kuten olen eri yhteyksissä pyrkinyt osoittamaan.[37] Niinpä on ilmeistä, että Suomen vanhimmat kivikirkot (luokka C eli ensimmäinen kivikirkkosukupolvi) muurattiin Ahvenanmaalle. Tämä tapahtui 1200-luvun lopussa ja 1300-luvulla. Seuraava ryhmä (luokka A eli toinen kivikirkkosukupolvi) muurattiin noin vuosien 1425 ja 1490 välisenä aikana. Alueena olivat Varsinais-Suomi ja Uusimaa.[38]

Myöhäisimmän ryhmän (luokka B eli kolmas kivikirkkosukupolvi) kirkkojen rakentamisbuumi alkoi 1490-luvulla, huipentui pian vuoden 1500 jälkeen ja jatkui laantuen vuoden 1560 tienoille asti. Näiden kirkkojen levinneisyys on valtaosaltaan sama kuin niiden, joista ei ole lasimaalaustietoja. Voisi tietysti arvella suoraviivaisesti, että juuri myöhäisyyden vuoksi lasimaalauksia ei tehty. Näin tietyssä mielessä varmaan onkin, mutta kirkkojen myöhäisyys sellaisenaan ei voi olla este lasimaalausten hankkimiselle. Niitä on nimittäin myös uuden ajan kirkoista.

Arvelenkin, että kysymyksessä on eräs toinen Suomen kivikirkkoihin liittyvä erikoispiirre. Lähes puolet kaikista keskiajalla rakentamaan aloitetuista kivikirkoista jäi nimittäin kesken jonkin rakennusosan kuten asehuoneen muuraamisen tai holvien lyömisen suhteen.[39] Lasimaalausten esiintymisen kannalta on kiinnostavaa, että valtaosa näistä rakennuksista keskittyy nimenomaan Satakuntaan, Hämeeseen, Pohjanmaalle, Savoon ja Karjalaan. Lähemmin asiaa tarkastellessa voikin esittää seuraavan: keskiajalla kesken jääneissä kivikirkoissa ei ole säilynyt keskiaikaisia ehjiä lasimaalauksia, sellaisten aikaisemmasta olemassaolosta ei ole historiallisia tietoja eikä arkeologisissa tutkimuksissa ole löydetty keskiaikaisia lasimaalauskatkelmia.

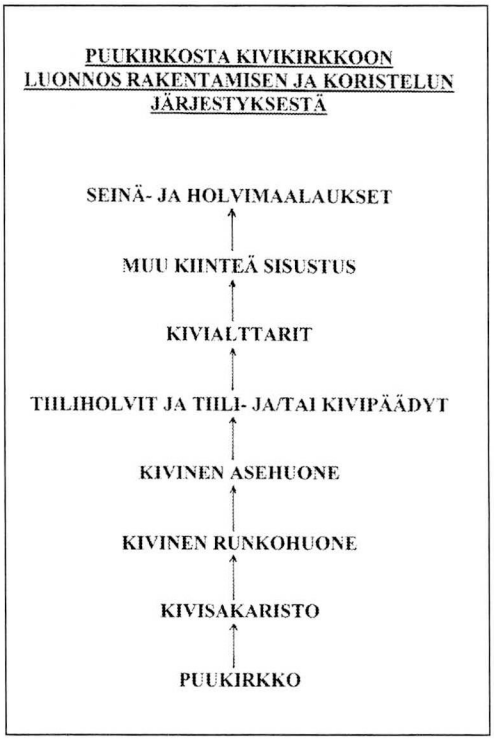

Kuva 9. Kaaviokuva kivikirkon rakentamisprosessista Suomessa. Kivisen sakariston ja kivisen runkohuoneen rakennusjärjestys saattoi olla päinvastainen tai ne voitiin myös rakentaa samanaikaisesti. – Laatinut kirjoittaja 3/2005.

Olen joissakin yhteyksissä esittänyt tulkinnan, jonka mukaan keskiaikaisen kivikirkon rakentamissuunnitelma oli useimmiten varsin selkeäpiirteinen ja määräti toinen.[40] Se toteutettiin kaavamaisessa järjestyksessä, jossa jokaisella vaiheella oli selkeä ja perusteltu paikkansa prosessin kuluessa. Olen muotoillut prosessin kaaviokuvaksi, jossa lasimaalausten ikkunoihin asentamisen perustelluksi vaiheeksi voi arvioida kohdan "seinä- ja holvimaalaukset" (kuva 9; toki on mahdollista, ja monesti niin kävikin, että maalauksia hankittiin kirkkoon paljon myöhemmin ilman yhteyttä alkuperäiseen rakennussuunnitelmaan). Jos ajatellaan lähes puoltasataa keskenjäänyttä kivikirkkohanketta, on useimmissa jääty

asteelle, jossa lasimaalausten hankkiminen oli vielä kaukana tulevaisuudessa. Ja siksi keskiaikaisia lasimaalauksia tai niiden katkelmia ei tällaisista kirkoista ole löydetty – enkä usko, että niitä paljon tullaan löytämäänkään tulevaisuuden arkeologisissa tutkimuksissa.

LASIMAALAUSTEN AJOITUS

Edellä on jo tullut esille muutamia viitteitä siitä, miten Suomen keskiajan lasimaalaukset jäsentyvät ajallisesti. Säilyneiden lasimaalausten osalta on tyyli- ja tekninen ajoitus verraten yksiselitteinen. Nordmanin esittämiin ajoitustuloksiin ei ainakaan minulla ole erityisiä huomautuksia – vivahteista voidaan toki keskustella.

Vanhimmat tähän mennessä tunnetut lasimaalaukset Suomessa ovat peräisin ahvenanmaalaisesta Jomalan kirkosta, joka muurattiin noin vuosien 1270 ja 1290 välisenä aikana[41] ja joka lienee Suomen vanhin kivestä muurattu, edelleen käytössä oleva rakennus.[42] Ne lienee asennettu äsken valmistuneen kivikirkon ikkunoihin ehkä jo ennen 1200-luvun päättymistä, mutta viimeistään kuitenkin vuoden 1300 tienoilla.

Seuraavat tunnetut maalaukset ovat peräisin Raisiosta, missä ne alun perin on sijoitettu yhteen (ehkä järjestyksessä ensimmäiseen?) 1500-luvun alussa rakennettua kivikirkkoa edeltäneistä puukirkoista. Maalaukset ovat 1340-luvulta.

Raision 1300-luvun lasimaalaukset ovat toistaiseksi ainoita sellaisia, jotka ovat kivikirkkokautta edeltäneeltä puukirkkokaudelta. Tämä kausihan kesti Suomen mantereen seurakuntien alueella 1200-luvun alkupuolelta aikaisintaan aina 1420-luvulle asti, mutta moni kivikirkko rakennettiin myöhemmin, osa vasta 1500-luvun alkukymmenillä. Tällaisten katkelmia voidaan ehkä tulevaisuudessa tunnistaa jo olemassa olevasta aineistosta mutta myös uusista kaivauksista. Tällaiset katkelmat voivat olla peräisin puukirkkojen ikkunoissa olleista ja puukirkon käyttöaikana rikkoutuneista ja maahan joutuneista lasimaalauksista tai sitten samaan tapaan kuin Raisiossa lasimaalauksista, jotka alun perin olivat puukirkon ikkunassa/ikkunoissa, mutta siirrettiin ehkä järjestyksessä seuraavaan ja sitä seuraavaan puukirkkoon, kunnes ne saivat lopullisen paikkansa (ennen museoimista) kivikirkossa.

Nauvossa taas lienee lasimaalausten hankinta ja kivikirkon rakentaminen ollut kivikirkkohankkeen eri osia 1440-luvulla. Myös Raision puukirkkoon hankittiin näihin aikoihin lasimaalaus, joka esittää pyhää Marttia. Samaan aikaan sai jokin tuntemattomaksi jäänyt kirkko pyhää Gertrudia esittävän lasimaalauksen. Aivan keskiajan lopulta, vuoden 1500 molemmin puolin ovat Vehmaan kalvaarioryhmä ja Nauvon Madonna.

Päättyvään keskiaikaan kuluvat myös edellä mainitut 12 kirkossa olleet ja 1600–1700-luvulla piirroksin dokumentoidut vaakuna-aiheiset lasimaalaukset. Useimmat niistä sijoitettiin tekoaikaansa paljon, osin yli 50 vuotta vanhempiin kivikirkkoihin. Ne ovat Maaria (rakennettu 1440–1450), Nousiainen (1420–1430), Pernaja (1435–1445), Porvoo (1445 – 1450) ja Pyhtää (1455–1465).

Muutamissa tapauksissa kuten Lemussa (1460–1480), Lohjalla (1470–1500) ja Pohjassa (1475–1480) on ikäero pienempi tai sitä ei ole lainkaan. Onkin mahdollista, että lasimaalaukset ainakin Pohjan (Tott- ja Nipertz-suvut) ja Lemun kirkoissa on lahjoitettu osana kirkonrakentamista ja sen lahjoittajien huomioimiseksi. Lohjan suhteen eriaikaisuus on varmaa, sillä lasimaalausvaakuna kuuluu 1510-luvulla vaikuttaneelle Tönne Eriksson Tottille,

kun taas kirkko rakennettiin 1470–1490-luvulla.[43]

Muutamissa tapauksissa lasimaalausvaakunat lienevät tavalla tai toisella kuuluneet kirkkojen ennalta muodostettuun rakennusohjelmaan. Näitä ovat 1485–1490 rakennetun Espoon kirkon Stjernkors-vaakuna (kuva 2), noin 1500 rakennetun Hollolan kirkon yhdeksän vaakunaa (mm. Posse, Bitz, Stjernkors, Tott, Scheel, Assersönerna), 1500-luvun alussa rakennetun Maskun kirkon Horn- ja Freese-vaakunat sekä samoihin aikoihin rakennetun Raision kirkon kaksi vaakunaa.

Arkeologisten kaivausten lasimaalauskatkelmia on tutkimuksen tässä vaiheessa hyvin vaikea ajoittaa. Yleisvaikutelmani kuitenkin on, että ne kuuluvat valtaosin 1400-luvulle ja 1500-luvun alkuun. En lähde erittelemään asiaa tarkemmin, vaan jätän aiheen tuleville tutkijoille.

Kun tarkastelee kuvien 1, 3 ja 7 karttojen tietoja toisiinsa, käy ilmi mahdollisimman selvästi ilmi edellä kuvattu maantieteellinen yleisjakautuma. Myös muita kiinnostavia piirteitä nousee esiin. Niinpä 1600–1700-lukujen historiatiedot (kuva 3) ja arkeologiset tiedot vastaavat varsin hyvin toisiaan. Toisaalta on mielenkiintoista, ettei lasimaalausvaakunoiden katkelmia ole löydetty kirkoista – tai ainakaan niitä ei ole voitu aineistosta tunnistaa. Erityisen selvästi tämä nousee esiin Hollolan kirkossa, missä on historiallisten tietojen mukaan ollut ainakin yhdeksän lasimaalausvaakunaa. Vuoden 1934 arkeologisissa tutkimuksissa ei kuitenkaan ole tiettävästi löydetty yhtään lasimaalauskatkelmaa – luultavasti maa-aineksen seulomattomuuden takia. Toisaalta ei sellaisia ole voitu tunnistaa myöskään Espoon aineistosta, vaikka siellä on ollut Särkilahden suvun vaakuna ja kaivauksen koko maa-aines seulottiin. Lasimaalausvaakunoiden myöhempi historia on voinut olla toinen kuin muiden maalausten ja vain yksi sellainen on säilynyt (Raisio).

Kuva 10. Yksi Koivulahden kirkon lasimaalauksista 1600-luvun puolivälistä, aiheenaan Iisakin uhraus. Alkuperin maalaukset on ehkä hankittu Mustasaaren keskiaikaiseen kivikirkkoon, mutta lahjoitettu sitten Koivulahteen kirkon valmistumisen huomenlahjana. – Valok. kirjoittaja 5/2003.

Kuten alussa todettiin, vaihtui keskiaika uudeksi ajaksi kivikirkkojen näkökulmasta 1500-luvun puolimaissa. Tämän jälkeen lasimaalauksia tunnetaan Suomen kirkoista 1500-luvun loppupuolelta ja 1600-luvulta alkaen. Isoon vihaan mennessä niitä tehtiinkin muutamiin keskiaikaisiin kivikirkkoihin esimerkkeinä Pernaja, Pohja, Perniö ja Vihti. Samoin niitä hankittiin uudella ajalla rakennettuihin kivikirkkoihin kuten Askaisiin ja puukirkkoihin kuten ainakin Harjuun, Hartolaan, Inariin, Jämsään, Koivulahteen (kuva 10), Kokemäelle, Kortesjärvelle, Laukaan Hartikkaan, Pirkkalaan, Somerolle, Tuusulaan ja Vöyrille.[44]

LOPPUSANAT

Artikkelissa on luotu katsaus Suomen keskiajan kirkkojen lasimaalauksiin erityisesti arkeologisessa kontekstissa. Samalla olen esittänyt muutamia tutkijoiden, lähinnä Carl Axel Nordmanin esittämiä tulkintoja samoin kuin jokusen oman päätelmäni. Niistä ehkä tärkeimmät ovat seuraavat. Säilyneet ja historiallisista lähteistä tunnetut lasimaalaukset keskittyvät hyvin tarkoin eteläisimpään Suomeen, lähinnä Varsinais-Suomeen, Uudellemaalle ja Ahvenanmaalle. Säilyneitä lasimaalauksia on vain neljästä kirkosta, historiallisesti tunnettuja (piirretyt kopiot) lisäksi kahdestatoista. Arkeologisissa tutkimuksissa lasimaalauksia on löytynyt 33 kirkossa. Näiden käyttäminen tutkimuksessa vaatii tarkkaa lähdekritiikkiä.

Suuria lasimaalaussarjoja ei Suomesta tunneta. Myös alkuperäiset yhdessä ikkunassa olleet lasimaalaukset ovat tuntemattomia koostumukseltaan. Tyylillisesti maalauksissa näkyy saksalainen mutta osin myös ruotsalainen vaikutus. Suomessa tehtyjä saattaa joukossa olla myös.

Lasimaalauksia ei ole tehty rakenteiltaan kesken jääneisiin kirkkoihin. Taustalla lienee rakentamisen huolellinen yhtenäissuunnittelu, jonka tuloksellisuus katkesi reformaation talousromahduksen takia. Keskiajan lasimaalauksia on kirkoista noin vuosien 1280 ja 1560 väliseltä ajalta.

1 Suomen varhaisessa antikvaarisessa kirjallisuudessa kuvailee Emil Nervander vuonna 1872 runollisin sanoin Nauvon kirkon kuori-ikkunan (ks. jäljempänä) lasimaalauksia. Nervander 1872, 125–126. – Lasimaalauskatkelma otettiin kaivauksilla talteen ensimmäisen kerran Koroisissa 1898–1899 ja 1900–1901. Myös Hammarlandin, Karjaan, Köyliön kirkkosaaren ja Pernajan lasimaalauskatkelmat ovat ennen 2. maailmansotaa järjestetyistä kaivauksista. Ks. luettelo 2 artikkelin lopussa.

2 Ks. Laitilan lasisarvesta esim. Kivikoski 1954, 151–170. Rautakauden lasihelmistä Ranta 1994.

3 Ks. esim. Haggrén 2003 kirjallisuusluetteloineen.

4 Käsillä olevan artikkelin lähtökohta on Suomen lasimuseon ja Suomen keskiajan arkeologisen seuran Riihimäen lasimuseossa 5.3.2005 järjestämässä seminaarissa Keskiaikaista lasia pitämäni esitelmä Stained glass and Medieval stone churches in Finland.

5 Keskiajan alun vuosiluku palautuu Pekka Sarvaan tulkintaan rautakauden lopun hautojen esineellisyydestä vielä 1150 luvun jälkeen. Sarvas 1971, 51–63. Sen loppuvuosiluku taas perustuu omaan tulkintaani, jonka mukaan mahdollisuudet kivikirkkojen rakentamiseen ja jo aloitettujen kivikirkkohankkeiden loppuun saattamiseen oli reformaation kirkollisen talousromahduksen takia käytetty loppuun. Ks. esim. Hiekkanen 2003a, 67–77; sama 2003b, 66–69. Ajanmääräys siis poikkeaa historiatutkimuksessa yleisesti käytetystä vuodesta 1527 keskiajan ja uuden ajan rajana.

6 Lasimaalauskatkelmia on löytynyt mm. Kökarin fransiskaanikonventin alueelta konventtikirkon ulkopuolelta (ÅM 553:25, 126, 148; ÅM 640:1111; ÅM 656:181; ÅM 664:122, 131; ÅM 579:202). – Ainakin Kuusiston ja Kastelholman linnojen kaivauksissa on löydetty lasimaalauskatkelmia. Jussi-Pekka Taavitsainen on kirjallisuudessa ensimmäisen kerran kiinnittänyt huomiota Suomen keskiaikaisista linnoista löytyneisiin lasimaalauskatkelmiin kuvaillen Kuusiston (KM 2801:97) ja Kastelholman löytöjä (KM 6820:6). Taavitsainen 1979, 32–33 ja kuva 19. Kuusiston linnasta löydettiin myös kesän 2005 kaivauksilla muutamia lasimaalauskatkelmia. Kiitän Antti Sunaa ja Kari Uotilaa Kuusiston linnan uusia lasilöytöjä koskevista tiedoista. – Vehmaan Kappelmäeltä löytyi vuoden 2002 kaivauksissa yksi tummansininen tasolasin katkelma. KM 2002023: 4. Lisää värillisiä laseja sieltä on löytynyt Suomen Akatemian hankkeeni rahoittaman Turun yliopiston arkeologian oppiaineen opetuskaivauksella touko–kesäkuussa 2005. Kiitän kaivausta johtanutta Jouni Taivaista tiedoista. – Myös maallisesta ympäristöstä lasimaalauskatkelmia on löytynyt esimerkiksi Tammisaaresta. (Ehrstedt & al. 2000, 35–36) ja Helsingin Vanhastakaupungista (Haggrén 1994, 285–287).

7 Tässä artikkelissa ei käsitellä keskiaikaisten lasimaalauslahjoitusten olemassaoloa.

8 Yleiskuvaus Ruotsin keskiaikaisista lasimaalauksista ks. Lindgren 1996, 413–419.

9 Yksittäisistä kokonaisuuksista ks. esim. Graebe

& Roesdahl 1977, 14–26; Lagerlöf & Stolt 1977; Bergman 1978; Wallenberg 1984.
10 Als Hansen 1974, 87–96; sama 1992, 73–78.
11 Nordman 1963; 1964. Ks. myös Nordman 1980; Riska 1987. Yleistä Suomen lasimaalauksista myös uudella ajalla ks. Ahlgren 1987. – Suomesta ei kirjoittajan tietojen mukaan ole arkeologisissa kaivauksissa löytynyt paikkaa, jossa olisi keskiajalla tai uudella ajalla tehty lasimaalauksia. Suomen ulkopuolella tällainen kohde on kaivettu Trondheimin arkkipiispankartanon alueella. Towle 1995.
12 Viimeisin Suomessa ilmestynyt artikkeli on Liisa Seppäsen analyysi Åbo Akademin päärakennuksen tontin kaivauksissa 1998 löytyneistä lasimaalauskatkelmista. Ks. Seppänen 2003.
13 Ks. aiheesta Hiekkanen 2000; 2002b; 2003b; 2004a. Äskettäin on Georg Haggrén esittänyt osin vaihtoehtoisen tulkinnan kehityksestä. Haggrén 2005.
14 Kirjallisten lähteiden perusteella ei aiheesta juuri pysty saamaan käsitystä varsinkaan koskien keskiajalla tehtyjä lasimaalauksia. Kirjoittajan seurakunnittainen tiedosto.
15 Ainoatakaan ehjänä säilynyttä lasimaalausta ei ole kaivauksissa löytynyt. Kirjoittajan muistiinpanot Kansallismuseon historian pääluettelosta, Ålands Museumin arkeologisesta luettelosta ja Turun yliopiston arkeologian laitoksen löytöluettelosta.
16 Kansallismuseossa säilytetään tuntemattomasta Varsinais-Suomen tai Ahvenanmaan kirkosta saatuja lasimaalauspalasia, joiden aihe on pyhä Gertrud. KM 3349:5. Ks. Nordman 1963, 35–36; Nordman 1964, 275–276.
17 Keskiajan tiedoista ks. Nordman 1963, 21; Nordman 1964, 255; Nordman 1980, 9.
18 Brennerista ks. Tarkiainen 2003. Abildgaardista ks. Nordman 1934.
19 Nordman 1963, 22; Nordman 1964, 256, 272–273. Vrt. Nikula 1973, 139. Seurakunta luovutti lasimaalaukset vuonna 1909 Kansallismuseolle. Niistä tehtiin kopiot, jotka sijoitettiin vuonna 1918 nykyiseen kuori-ikkunaan vuoden 1903 mukaiseen kompositioon.
20 Nordman 1963, 22; Nordman 1964, 256, 269–270; Riska 1972, 107. Lasimaalaukset luovutettiin vuonna 1904 Suomen Muinaismuistoyhdistykselle ja ne ovat nykyään Kansallismuseon näyttelyssä.
21 Ks. Museoviraston historian arkisto, topographica.
22 Roosval 1964.
23 Nordman 1964. Nordman oli vuotta aikaisemmin julkaissut artikkelin ruotsiksi Finskt Museumissa, mutta siinä ei ollut mukana kommentoitua luetteloa lasimaalauksista. Nordman 1963.
24 Nordman 1964, 255.
25 Nordman 1964, 263.
26 Tästä muodostavat poikkeuksen Jomalan kirkon löydöt, jotka oli otettu talteen vuonna 1961, siis Nordmanin luultavasti työstäessä Suomen lasimaalausaineistoa. Ehkä sen takia, mutta myös aineiston katkelmallisuudesta johtuvan vaikeatulkintaisuuden takia hän ei pureudu kovin syvälle aineistoon. Nordman jakaa aineiston kahteen ryhmään. Vanhemman, mahdollisesti jo 1200-luvun loppuun kuuluvaan ryhmän lähtökohta saattaa olla Gotlanti, kun taas nuoremman ryhmän kohdalla hän tyytyy vain yleisajoitukseen: ei vanhempi kuin 1300-luvun jälkipuolisko. Nordman 1963, 22, 28; Nordman 1964, 256, 277–279.
27 Ks. luettelo artikkelin lopussa.
28 Hiekkanen 1988, 45–47; Hiekkanen 1989, 45–47. Olisi epäilemättä aika näiden katkelmien läpikäymiselle uudestaan.
29 Aivan ehdoton ei jako tässä voi olla, sillä esimerkiksi vihreä on saattanut olla pohjana kuvioaiheille. Niinpä Reino Palmroth löysi sellaisen katkelman Mynämäen kirkon kaivauksissa 1959. KM 59143:105.
30 Ks. Matiskainen 1992, 153–166.
31 Karjalan Uudenkirkon korjaustöissä (ei arkeologinen kaivaus) otettiin 1880-luvulla talteen sininen lasiruutu, jossa näkyy maalauksen jälkiä. NM 2278:2. Olen jättänyt sen pois esityksestäni, sillä en ole nähnyt aiheita enkä ole voinut määritellä sen ikäystä. Aavistelen kuitenkin, että se on tehty uudella ajalla.
32 Vesa Alénin Turun yliopiston arkeologian oppiaineeseen tekemässä pro gradu -työssä ja hänen sen pohjalta kirjoittamassaan artikkelissa on hyvin analysoitu löytöjen talteen ottamisen eri tasoja. Alén 1998; 2001.
33 Ks. Hiekkanen 2004b.
34 Esimerkiksi Turun (ent. Maaria) Koroisten piispankirkonpaikan kaivauksissa seulaa käytettiin 1989–1899 ja 1900–1901. Iikka Kronqvist ei tiettävästi koskaan käyttänyt sitä apuvälineenä.
35 Kaivauksesta vastanneen Henrik Liliuksen kaivauskertomus Naantalin kirkon kaivauksista. Löydöt ks. KM 64048.
36 Omissa kirkkokaivauksissani olen käyttänyt seulaa, jonka silmäkoko on 8 mm. Se on liian suuri esimerkiksi pienten, applikointiin tarkoitettujen helmien saamiseksi talteen, mutta toisaalta on kaivausten aikapulassa pienisilmäinen seula hidas käyttää.
37 Hiekkanen 1994a; 1994b; 1997; 2000; 2001.
38 Näiden maakuntien ulkopuolelle rakennettiin toisen sukupolven kivikirkko Ahvenanmaan Finströmiin noin 1440 – 1450, Hämeen Hattulaan 1472–1490 (Ratilainen 2001; Ratilainen & Tourunen 2003) ja Karjalan Vehkalahdelle noin 1430–1470. Hiekkanen 2003b, 57–58.
39 Keskiajan kesken jääneistä kivikirkkohankkeista ks. Hiekkanen 2003a; 2003b; 2003c; myös 2004b.
40 Hiekkanen 1994a; 1995; 2003.
41 Ringbom & Remmer 2000, 179; Hiekkanen 2003b, 55.
42 Kirkkoa on kuitenkin muutettu paljon 1800-luvulla ja ainoa lähes rakentamisajalta hyvin säilynyt osa on torni.
43 Lohjan kirkon ajoituksen ongelman ratkaisivat keväällä 2003 tehdyt dendrokronologiset tutkimukset. Ks. Hiekkanen 2004c. Ongelmasta ks. Hiekkanen 1994b, 230 – 231 viitteineen; Hiekkanen 2003b, 62.
44 Kirjoittajan seurakunnittainen tiedosto. Uuden ajan lasimaalaukset ovat säilyneet Pernajan, Pohjan ja Tenholan keskiaikaisissa kivikirkoissa sekä

Askaisten 1600-luvun kivikirkossa. – Harjun kirkon kaivauksissa 1959 on löytynyt kirjoittajan arvion mukaan uuteen aikaan kuuluvia lasimaalauksen katkelmia. KM 59145:32, 47.
45 Nordman 1963, 40; Nordman 1964, 281.
46 Kaikki Hollolan vaakunakuvat ks. Nordman 1963, 40, 45; Nordman 1964, 281–282; Riska 1985, 135–136.
47 Lemun vaakunakuvat ks. Riska 1962, 99–100; Nordman 1964, 280.
48 Nordman 1963, 40, 46; Nordman 1964, 281; Riska 1990, 196–197.
49 Maarian vaakunakuvat ks. Nordman 1963, 43–45; Riska 1964, 75–76.
50 Riska 1961, 152; Nordman 1963, 45.
51 Nousiaisten vaakunakuvat ks. Nordman 1963, 42–43; Riska 1961, 228–229.
52 Pernaja ks. Antell 1956, 423; Nordman 1963, 40–42 , 46; Nordman 1964, 281.
53 Nordman 1964, 280–281.
54 Nordman 1964, 281.
55 Pyhtään vaakunamaalaukset ks. Anthoni 1947, 34; Nordman 1963, 41, 45; Nordman 1964, 281.
56 Nordman 1963, 39, 46; Riska 1972, 109; Riska 1985, 135, missä aihe tulkitaan kuuluneen papille.
57 Riska 1972, 109.
58 Marttilan noin vuosien 1505 ja 1515 välillä muuratun sakariston paikkaa kaivettiin 1937 (Erkki Kartano) ja tässä yhteydessä löydettiin ainakin 10 lasimaalauskatkelmaa (KM 37126:2–3). Kirjoittajan tulkinnan mukaan ne ovat uudelta ajalta, ehkä 1600-luvulta. Kaivauksesta ja löydöistä ks. Kartano 1947, 32; Riska 1985, 24.
59 Nordman 1964, 276.
60 Nordman 1964, 276; Nikula 1973 35.
61 Mynämäen alanumeroiden joukosta ei kaikkien lasimaalauskatkelmien lukumäärää pysty selvittämään, vaan kukin katkelma on myöhemmin tarkastettava erikseen löytövarastossa. Ks. yleiskuvaus Nordman 1964, 276.
62 Katkelma on otettu talteen länsitornin juurelta. Lilius & al. 1972, 51–52.
63 Lilius & al. 1972, 52.
64 Naantalin löytöjen joukossa on muitakin lasimaalauskatkelmia, joita ei täsmällisemmin ole määritelty alanumeroittain. Kari Uotilan ja Georg Haggrénin sähköpostiviestit kirjoittajalle 3/2005.
65 Nordman 1963, 22, 28–32, 37–3; Nordman 1964, 258–261, 263, 272–273. Nauvon kirkon kuori-ikkunassa on vuosina 1909 ja 1914 tehdyt ja vuonna 1918 paikalleen asetetut kopiot alkuperäisistä maalauksista. Nikula 1973, 139.
66 Nikula 1973, 141.
67 Tiedot pääluettelosta, jossa ei ole tarkempia luonnehdintoja tai kuvauksia. Joukossa saattaa olla vihreitä tai ruskeita paloja, jotka eivät tässä esittämäni rajaukseni mukaan kuulu lasimaalauskategoriaan.
68 Nordman 1963, 22–28, 32–36, 39; Nordman 1964, 255–258, 261–263, 269–271, 280; Riska 1972, 107–109. Kirkon kuori-ikkunassa on tyylitellyt kopiot osasta lasimaalauksia. Kirjoittajan muistiinpanot.
69 Kaikki alanumeroilla 468–624 merkityt löydöt ovat tasolasia. Luettelotekstin mukaan on "joukossa lasimaalauksen paloja". Kaikki sirpaleet on tulevaisuudessa käytävä läpi löytövarastossa.
70 Tove Riskan mukaan: "pari mitätöntä katkelmaa on tallessa KM:ssa, n:o 4127. Toisessa on harmaalle taustalle seepianvärillä maalattu käsi, toinen on tummansinistä väriä." "1871 tehty vesiväriluonnos näyttää ikkunan [MH: Riska tarkoittaa kuori-ikkunaa] vas. osassa olleen keltaisen laskostetun, maata laahaavan mekon tai vaipan alaosa. – Lisäksi oli kuori-ikkunassa 2 ruusuketta ja pienempiä ympyröitä, jotka muodostivat kuvasommittelun alapuolella koristevyöhykkeen. Myös kahdessa eteläseinän ikkunassa oli ruusukkeita (2 kummassakin)." "Ruusukkeista on 1 tallella, sovitettuna kuori-ikkunan yläosaan ja 2 on tallella KM:ssa, n: o 4253:12 (kuva 25). Ruusukkeet, joiden tyyli viittaa 1400-lle, on koottu 9 lasipalasta, värit ovat punainen, sininen ja ruskea. Muutama katkelma maalatusta kukkakoristeesta on mahdollisesti vasta myöhemmän ajan korjauksen yhteydessä sovitettu ruusukkeisiin." Riska 1964, 166–167, 273–274. – Ruusukkeet on sijoitettu symmetrisesti kuori-ikkunan yläosaan. Ne ovat Nauvon lisäksi Suomen ainoat keskiaikaisten kivikirkkojen ikkunoissa alkuperäisinä säilyneet keskiaikaiset lasimaalaukset. Kirjoittajan muistiinpanot.
71 Riska 1959, 24; Nordman 1963, 36–37, 39; Nordman 1964, 263, 275.
72 Sipoon kirkon kaivauksista vuonna 1949 on kertomuksen mukaan löytynyt lasimaalauskatkelmia, mutta niitä ei liene luetteloitu Kansallismuseon pääluetteloon.
73 Ks. myös Riska 1990, 196.
74 Erkki Kartanon kertomuksen (päivätty 8.7.1936, MVH) mukaan löytyi kesällä 1936 asehuoneen alla olevasta viinikellarista "sininen lasiruutu, jossa punainen poikkijuova". Seuraavana kesänä löytyi saman tutkimuksista vastaavan henkilön mukaan kesän 1937 kaivauksissa "runsaasti lasimaalauksella varustettuja lasipalasia"... "pohjoisen kuori-ikkunan alta", kun taas asehuoneesta löytyi muita värillisiä lasikatkelmia (kertomus päivätty 31.4.1938, MVH). Löytöjä ei ole luetteloitu Kansallismuseon pääluetteloon. Ks. KM 36174 ja 37134.
75 Kirkkonummen lasimaalaussirpaleiden määrä ei käy ilmi pääluettelosta. Ne saattavat olla uudelta ajalta. Molemmat seikat tulee tulevaisuudessa tarkistaa löytömakasiinissa.
76 Lohjan kirkon runkohuoneen ajoitus on kirjoittajan viime vuosien Suomen Akatemian rahoittamassa tutkimushankkeessa varmistunut dendrokronologian avulla vuosien 1470 ja 1490 väliin. Hiekkanen 2004c. Kirjoittajan aikaisempi tulkinta 1510-luvulle on näin osoittautunut liian nuoreksi. Ks. Hiekkanen 1994, 230–321; Hiekkanen 2003b, 62, 212.
77 Ei ole varmaa, onko kaikissa alanumeroin 353–386 varustetuissa sirpaleissa lasimaalausjälkiä. Näin ollen ei lukumääräkään käy ilmi ilman aineiston tutkimista löytövarastossa. – Lohjan lasimaalauslöydöistä ks. myös Riska 1990, 196.
78 Ainakin osa katkelmista sommiteltiin pian vuoden 1938 kaivauksen jälkeen lasimaalauskoko-

naisuuksiksi, jotka on kiinnitetty koristeiksi runkohuoneen pohjoisseinän idästä laskien ensimmäiseen ikkunaan sekä molempiin sakariston ikkunoihin. Kirjoittajan muistiinpanot Pernajan kirkosta. Ks. löydöistä myös Nordman 1964, 276–277.
79 Lasimaalauskatkelmien tarkka lukumäärä ei käy ilmi pääluettelosta eikä kaivauksesta ole laadittu kaivauskertomusta.
80 Ks. myös Ringbom & Remmer 1995, 213 ja kuva 264.
81 Pääluettelon mukaan alanumerolle 402:6 merkitty noin 100 ikkunalasikatkelmaa, joista osassa on maalausjälkiä. Alanumerolle 402:97 on merkitty noin 10 lasimaalauskatkelmaa.
82 Ks. myös Ringbom & Remmer 1995, 87.
83 Ks. yleiskuvaus Nordman 1963, 22, 28; Nordman 1964, 256, 277–279.
84 Sundin kirkon restauroinnin yhteydessä 1998–1999 tehtiin kirkossa ja sen ympäristössä kaivauksia, joista laadittu kertomus luetteloineen (ks. Cecilia Pantzar, Sunds kyrka, Dokumentation av restaurering och arkeologiska undersökningar 1998–1999. Päiv. maaliskuussa 2000) on Sundin seurakunnan arkistossa ja kopio siitä Ålands Museumin arkistossa. Kaivaus kirkon sisällä oli pienialainen.
85 Riska mainitsee erheellisesti, että Lempäälän kirkon kaivauksista olisi löytynyt lasimaalauskatkelmia. Riska 1990, 196. – Sastamalan kirkon lasimaalauskatkelmat vuoden 1960 kaivauksista (KM 60127:131–134) vaikuttavat tyylillisesti ja teknillisesti keskiajan jälkeen tehdyiltä. Asian ratkaiseminen vaatii kuitenkin tarkempaa tutkimusta. – Tyrvään kirkon kaivauksista vuosina 1964–1965 löytyi muutamia lasimaalauskatkelmia (KM 65078:177–180). Myös ne vaikuttavat kirjoittajan mukaan uudella ajalla, luultavimmin 1600-luvulla tehdyiltä.
86 Köyliön Köyliönjärven Kirkkosaaren kappeli ei ole kuulunut alueellisen seurakuntajärjestelmän piiriin. Kaivauksesta ja siihen liittyvästä keskustelusta ks. Salminen 1905a; 1905b; 1909; Jaakkola 1909; Rinne 1909. Köyliön Luodolla ollut kivirakennuksen jäännös on askarruttanut kirjoittajaa, mutta nyt vaikuttaa vahvasti siltä, että se oli kappeliseurakuntaan keskiajan lopussa 1500-luvun ensimmäisellä puoliskolla suunnitellun kivikirkon ensimmäinen hanke, kivisakaristo. Sen sijaan ei ole mitään syytä tulkita Kirkkosaarella olleen kivinen kirkkorakennus.
87 Kiitän FM Tanja Ratilaista Hämeenkosken kirkonraunion kaivausten tiedoista.
88 Vuoden 2003 löytöjen joukossa on useita muitakin, vielä luettelemattomia värillisen lasin katkelmaa. Kiitän kaivauksia johtanutta fil. lis. Ville Laaksoa tiedoista.

LUETTELO 1

Vaakunalasimaalaukset, joista on 1600–1700-luvun tieto

Vaakunoita esittävät lasimaalaukset, jotka ovat kadonneet, mutta joista on 1600–1700-luvulla tehty piirros.

Espoo, Stjernkors
Espoo. Tott[45]
Hollola, Posse
Hollola, Sigfrid Olavi
Hollola, Konrad Bitz
Hollola, Maunu Särkilahti
Hollola, Knut Posse
Hollola, Erik Axelsson Tott
Hollola, Arvid Olofsson? (Assersönerna)
Hollola, Pavel Scheel
Hollola, tuntematon (Molteke? Von der Borch?)[46]
Lemu, Tott
Lemu, tuntematon
Lemu, tuntematon[47]
Lohja, Tönne Eriksson Tott[48]
Maaria, Fincke
Maaria, Olavi Maununpoika
Maaria, Olavi Maununpoika[49]
Masku, Klas Henriksson Horn
Masku, Freese[50]
Nousiainen, tuntematon
Nousiainen, Diekn
Nousiainen, Diekn
Nousiainen, tuntematon
Nousiainen, Kröpelin[51]
Pernaja, Krummedike
Pernaja, Tavast, 41–42
Pernaja, tuntematon[52]
Pohja, Tott & Nipertz[53]
Porvoo, Boije[54]
Pyhtää, Tavast
Pyhtää, (Jakob Olofsson?) Skytte
Pyhtää, tuntematon
Pyhtää, Sparre
Pyhtää, Tott[55]
Raisio, puumerkki[56]
Raisio, tuntematon[57]

LUETTELO 2

Keskiaikaiset säilyneet lasimaalaukset ja arkeologisten kaivausten lasimaalauskatkelmat Suomen keskiaikaisista kirkoista

Luettelo on laadittu maakunnittain aakkosjärjestyksessä. K = runkohuone muurattiin kivestä keskiajalla. P = keskiajalla ei muurattu kivikirkkoa, vaan uuteen aikaan siirryttiin puukirkon kanssa; silti voitiin rakentaa kivisakaristo (KSa) kivikirkkohankkeen ensimmäisenä vaiheena. Runkohuoneen ajoitus kirkon nimen jälkeen. KM = Kansallismuseo, Helsinki. ÅM = Ålands Museum, Maarianhamina.

Varsinais-Suomi[58]

Kalanti (ent. Uusikirkko), K, 1430–1450. KM 2278:2 (ei kaivauksesta).[59]
Korppoo, K, 1430–1450. Kaivaus 1952, Reino Palmroth, KM 52107:33, 55 3 kpl. = 4 kpl.[60]
Laitila, K, 1475–1483. Kaivaus 1967, Olavi Tapio, NM 67100:339, 345–346, 402 = 4 kpl.
Lieto, K, 1490–1510. Kaivaus 1970, Lasse Laaksonen?, KM 71102:22–23 = 2 kpl.
Mynämäki, K, 1425–1440. Kaivaus 1959, Reino Palmroth, KM 59143:22, 33, 43 2 kpl., 45, 47, 65, 76, 93, 96, 105, 106 2 kpl., 127 11 kpl. = vähintään 24 kpl.[61]
Naantali, K, 1480–1490. KM 7986:55.[62] Kaivaus 1963–1964, Henrik Lilius, KM 64048:3 = 1 kpl.;[63] kaivaus 1997, Kari Uotila, KM 97034:214, 217 = useita kpl.[64]
Nauvo, K, 1430–1450. Säilyneet lasimaalaukset: kaksi värilaseista muotoiltua rombiruutua kuori-ikkunan pohjois- ja eteläaukon yläosassa sekä KM 5468:1 (Pyhä Erik), 2 (Pyhä Olavi), 3 (Ilmestyskirjan Madonna), 4 (krusifiksin katkelma).[65] Kaivaus 1958, Reino Palmroth, KM 58088:6 = 1 kpl.[66]
Nousiainen, K, 1420–1430. Kaivaus 1967–1968, Olavi Tapio, KM 67101: 317–325, 349–355, 363–365, 368–371 = vähintään 22 kpl.[67]
Perniö, K, 1460–1480. Kaivaus 1962, Olavi Tapio, 62106:7 = 6 kpl.
Raisio, K, 1500–1520. Säilyneet lasimaalaukset: KM 4419:1 (Pyhä Martinus), 2 (apostoli), 3 (kuninkaan pää), 4 (puumerkki), 5 (puumerkki ja muita aiheita).[68] Kaivaus 1968, Olavi Tapio, KM 68051: 468–624 = ? kpl.[69]
Sauvo, K, 1465–1472. Säilyneet lasimaalaukset: KM 4127, 3 kpl.; KM 4253:12 2 kpl.[70]
Kaivaus 1970, Olavi Tapio, KM 70100: 101 = 1 kpl.
Vehmaa, K, 1425–1440. Säilyneet lasimaalaukset: KM 4537 (Ristiinnaulitseminen).[71] Kaivaus 1995, Hannu Poutiainen, KM 96005:101–107, 109–127 = 35 kpl.
Turku Koroinen, P. Kaivaus 1900–1902, Juhani Rinne, KM 52100:2472 = 1 kpl.

Uusimaa[72]

Espoo, K, 1485–1490. Kaivaus 1981, Markus Hiekkanen, 84061:276–332.[73]
Karjaa, K, 1460–1470. Kaivaus 1936–1937, Erkki Kartano.[74]
Kirkkonummi, K, 1430–1480. Kaivaus 1956, Reino Palmroth, KM 56116:29.[75]
Lohja, K, 1470–1490.[76] Kaivaus 1966, Olavi Tapio, KM 66102:353–386.[77]
Pernaja, K, 1435–1445. Kaivaus 1938, Erkki Kartano, KM 38143:77, 95 10 kpl.[78]
Porvoo, K, 1445–1450. Kaivaus 1956, Reino Palmroth, 56117:18 2 kpl., 37 = 3 kpl.
Siuntio, S, 1460–1480. Kaivaus 1969, Olavi Tapio, KM 69102:57 = 1 kpl.
Tenhola, K, 1460–1480. Kaivaus 1985, Marja Terttu Knapas, KM 85051:1–21, 25, 27, 29.[79]

Ahvenanmaa

Eckerö, K, 1370–1420. Kaivaus 1951, C. J. Gardberg, ÅM 221:102.[80]
Finström, K, 1440–1450. Kaivaus 1969, Matts Dreijer, ÅM 424:643, 772, 788 = 3 kpl.; kaivaus 1970, Matts Dreijer, ÅM 436:258 = 1 kpl.
Föglö, K, 1510–1530. Kaivaus 1966, Matts Dreijer, ÅM 402:6, 60, 97.[81]
Hammarland, K, 1300–1350. Kaivaus 1913, Björn Cederhvarf, KM 6471:22, 47, 57, 77, 82, 204.[82]
Jomala, K, 1270–1290. Kaivaus 1961, Matts Dreijer, ÅM 353:151, 178 3 kpl., 209, 210 10 kpl., 299, 338, 374, 406 4 kpl., 415, 453 18 kpl., 474 noin 50 kpl., 475 10 kpl., 476 8 kpl., 477 7 kpl., 478, 479 noin 130 kpl., 494 noin 50 kpl., joista useimmissa lasimaalausjälkiä, 547 noin 10 kpl., 615 noin 30 kpl., 749, 922 3 kpl., 958, 1097 2 kpl., 1160 3 kpl., 1274 2 kpl., 1302 = noin 340 kpl.[83]
Kökar, K, 1500–1520. Kaivaus 1987, Kenneth Gustavsson, ÅM 607:210, 211 4 kpl., 212 8 kpl., 213 2 kpl., 214, 233 = 17 kpl.
Saltvik, K, 1350–1380. Kaivaus 1956, Matts Dreijer, ÅM 302:416 = 1 kpl.
Sund, K, 1290–1310. Kaivaus 1998–1999, Cecilia Pantzar, ÅM 691:70 – 73 4 kpl., 77? 1 kpl., 110 1 kpl. = 5–6 kpl.84

Satakunta[85]

Köyliö, Kirkkosaari, P. Kaivaus 1904–1905, KM 39044:9–10 = 2 kpl.[86]

Häme

Hämeenkoski, K, 1500-luvun alku. Kaivaus 1996, Petteri Liesivuori ja Miikka Kumpulainen, KM 97004:18 3 kpl; kaivaus 2001, Leo Paljärvi, Turun yliopiston arkeologian laitos 791:161.[87]

Karjala

Lappeenranta, Kauskila, Kappelinmäki, P. Kaivaus 2003, Ville Laakso, KM 34303:651.[88]

Artikkeli on osa kirjoittajan johtamaa Suomen Akatemian tutkimushanketta ja pohjautuu kirjoittajan Suomen lasimuseon ja Suomen keskiajan arkeologisen seuran Riihimäen lasimuseossa 5.3.2005 järjestämässä seminaarissa "Keskiaikaista lasia" pitämään esitelmään "Stained glass and Medieval stone churches in Finland".

Dos. Markus Hiekkanen
Arkeologia
Kulttuurien tutkimuksen laitos
20014 Turun yliopisto
markus.hiekkanen@pp.inet.fi

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Ahlgren, L., 1987. Lasimaalauksista Suomessa. Ars Sacra Fennica. Helsinki.

Alén, V., 1998. Miekasta nuppineulaan. Kaivausmetodimuutosten yhteys esinelöytöihin kirkkokaivauksissa 1960–1980-luvuilla. Pro gradu -tutkielma suomalaisessa ja vertailevassa arkeologiassa, Turun yliopisto, huhtikuu 1998. Painamaton käsikirjoitus. Turun yliopisto, arkeologian oppiaineen arkisto.

Alén, V., 2001. Från svärd till knappnålar. Relationen mellan nya grävningsmetoder och föremålsfynd i utgrävningen av några kyrkor på 1960–1980-talen. META Medeltidsarkeologisk tidskrift 2001:1.

Als Hansen, B., 1974. Middelalderlige glasmalerier. Hikuin 1.

Als Hansen, B., 1992. Medieval painted window glass from Denmark. Medieval Europe 1992. Strasbourg.

Antell, K., 1956. Pernå sockens historia I. Borgå.

Anthoni, E., 1947, Kring vår medeltidsgenealogiska forskning. Finska Vetenskaps Societets Årsbok XXV B 2.

Bergman, M., 1978. Eksta kyrka. Sveriges Kyrkor 178. Stockholm.

Ehrstedt, G., M. Karjalainen, T. Lempiäinen, K. Majantie & T. Mikkola, 2000. Kaupunkiarkeologisia tutkimuksia Tammisaaressa. SKAS 2/2000.

Graebe, H. & E. Roesdahl, 1977. Kirken ved Aggersborg. Nationalmuseets Arbejdsmark 1977.

Haggrén, G., 1994. Pikarit, ikkunat ja muut lasit. Helsingin porvarien haurasta ylellisyyttä – ja arkiesineistöä. Helsinki 1550–1650. Narinkka.

Haggrén, G., 2003. Sirpaleita Hansan kulttuuripiiristä – keskiaikaiset lasiastialöydöt. Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX. Suomen keskiajan arkeologian seura, sällskapet fö medeltisarkeologi i Finland. Turku.

Haggrén, G., 2005. Moisio – kartano – kirkko. Suurtalot ja kristinuskon juurtuminen varsinaiseen Suomeen. SKAS 1/2005.

Jaakkola, J., 1911a. Lähteen eli Pyhän Henrikin kappelista Köyliössä. Satakunta II.

Jaakkola, J., 1911b. Vielä hiukan pyhän Henrikin kappelista Köyliössä. Suomen Museo XVIII.

Hiekkanen, M., 1988. Polvesta polveen täällä... Espoon kirkon esiin kaivettua menneisyyttä. Espoo.

Hiekkanen, M., 1989. Här har släkte efter släkte... Ur Esbo kyrkas framgrävda förflutet. Esbo.

Hiekkanen, M., 1994a. Stenkyrkorna i Åbo stift under medeltiden. Historisk tidskrift för Finland 3.1994.

Hiekkanen, M., 1994b. The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja, Finska Fornminnesföreningens tidskrift 101. Helsinki.

Hiekkanen, M., 1995. Kivikirkkojen rakentaminen keskiajan Suomessa. Tekniikan Waiheita 2/95.

Hiekkanen, M., 1997. The bishop's Landscape of Stone Churches in Finland 1260–1560. Religion and Belief in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference. Volume 4. Edited by Guy De Boe & Frans Verhaeghe. Zellik.

Hiekkanen, M., 2000. Kirkkorakennukset ja keskiajan yhteiskunta. Kirkko kulttuurin kantajana. Toim. Nina Lempa. Kirkkohallitus. Helsinki.

Hiekkanen, M., Keskiaika ja kivikirkkojen rakentaminen. Rakennusperintömme. Kulttuuriympäristön lukukirja. Museovirasto, rakennushistorian osasto. Helsinki.

Hiekkanen, M., 2002a. Kristinuskon tulo Suomeen. Taivas ja maa. Suomen kulttuurihistoria 1. Toim. Tuomas M. S. Lehtonen ja Timo Joutsivuo. Kustannusosakeyhtiö Tammi. Keuruu.

Hiekkanen, M., 2002b. The Christianisation of Finland – a Case of Want of Power in a Peripheral Area. Medieval Europe Basel 2002. Centre Region Periphery. 3rd International Conference of Medieval and Later Archaeology. Preprinted Papers Vol. 1. Eds. Guido Helmig, Barbara Scholkmann, Matthias Untermann. Hertingen.

Hiekkanen, M., 2003a. Reformation and Unfinished Churches in Finland. The Society for Post-medieval Archaeology. Monograph I. Ed. by D. Gaimster & R. Gilchrist. Maney Publishing. London.

Hiekkanen, M., 2003b. Suomen kivikirkot keskiajalla. Kustannusosakeyhtiö Otava. Helsinki.

Hiekkanen, M., 2003c. Wooden Main Altars in the Medieval Stone Churches of Finland.

Arheoloogiga Läänemeremaades. Uurimusi Jüri Seliranna auks. Travelling with an Archaeologist through the Baltic Countries. Studies in Honour of Jüri Selirand. Muinaisaja teadus. Reseacrch into Ancient Times 13. Tallinn.

Hiekkanen, M., 2004a. An Outline of the Early Ecclesiastical Organization in Finland. Current Issues in Nordic Archaeology. Reykjavik.

Hiekkanen, M., 2004b. Isonkyrön keskiaikainen kivikirkko vuonna 2004. Nykytutkimuksen käsitys. Isonkyrön vanhan kirkon historiaa. Isonkyrön seurakunta. Kristiinankaupunki.

Hiekkanen, M., 2004c. Pyhän Laurin kirkko rakennettiin 1400-luvulla. Puulustot kertovat Lohjan kirkon iän. Lohkare 3/2004.

Kartano, E., 1947. Den medeltida sakristian i S:t Mårtens och kyrkan i S:t Bertils. Finskt Museum LIII.

Kivikoski, E., 1954. Skandinavisches in der römische Eisenzeit Finnlands. Acta Archaeologica 1954. København.

Koivunen, P., 2003. Koroisten piispanistuimen ja asutuksen tutkimushistoria. Forskningshistoria kring biskopsstolen och bosättningen på Korois. Koroinen eläväksi. Korois till liv. Turun maakuntamuseo. Raportteja. Åbo landskapsmuseum. Rapporter 19.

Lagerlöf, E. & B. Stolt, 1977. Lojsta kyrka. Sveriges Kyrkor 172. Stockholm.

Lilius, H., S. Nikula & T. Riska, 1972. Naantalin rovastikunta. Turun arkkihiippakunta VI. Suomen kirkot, Finlands Kyrkor 6. Helsinki.

Lindgren, M., 1996. Glasmålningarna. Den gotiska konsten. Signums svenska konsthistoria. Lund.

Matiskainen, H., 1992. Die Einführung der Glasherstellung in Skandinavien im Licht der mittelalterlichen Glasgeschichte Europas. Suomen Museo 1992.

Nervander, E., 1872. Sommarresor i Finland. På Åland och i Åbo-trakten. Helsingfors.

Nikula S., 1973. Åbolands prosteri I, Borgå stift. Suomen kirkot, Finlands Kyrkor 7. Helsingfors.

Nordman, C. A., 1934. Sören Abildgårds teckningar från Finland. Finskt Museum XLI.

Nordman, C. A., 1963. Medeltida glasmålningar i Finland. Finskt Museum LXVIII.

Nordman, C. A., 1964. Mittelalterliche Glasmalereien in Finnland. Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandinavien. Corpus Vitrearum Medii Aevi Skandinavien. Almqvist & Wiksell. Stockholm.

Nordman, C. A., 1980. Finlands medeltida konsthantverk. Helsingfors.

Paavola, Kirsti, 1997. Keminmaan vanhan kirkon hautojen tutkimus. Oulun yliopiston arkeologian laboratorion tutkimusraportti 154. Oulu.

Pooth, E., 1973. Zur Baugeschichte der Kirche von Jomala. Ålands medeltida kyrkor. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History of Art 25. Almqvist & Wiksell Förlag. Stockholm.

Ranta, H., 1994. Suomen rautakautisista lasihelmistä. Kentältä poimittua 2. Helsinki.

Ratilainen, T., 2001. Stratigrafinen muurien lukeminen – esimerkkinä Hattulan Pyhän Ristin kirkko. SKAS 4/2001.

Ratilainen, T., & A. Tourunen, 2003. Luita ja muureja. Tutkimukset Hämeenkosken Pyhän Laurin kirkolla kesällä 2002. SKAS 1/2003.

Ringbom, Å. & C. Remmer, 1995. Hammarland och Eckerö. Ålands Kyrkor I. Mariehamn.

Ringbom, Å. & C. Remmer, 2000. Saltvik. Ålands Kyrkor II. Mariehamn.

Rinne, J., 1911. Pyhän Henrikin kappelista Köyliössä. Suomen Museo XVIII.

Riska T., 1961. Mynämäen rovastikunta. Turun arkkihiippakunta II. Suomen kirkot, Finlands Kyrkor 2. Helsinki.

Riska T., 1964. Turun tuomiorovastikunta I. Turun arkkihiippakunta III. Suomen kirkot, Finlands Kyrkor 3. Helsinki.

Riska T., 1972. Naantalin rovastikunta. Turun arkkihiippakunta. Suomen kirkot, Finlands Kyrkor 6. Helsinki.

Riska T., 1985a. Marttilan kirkot. Loimaan rovastikunta IV. Turun arkkihiippakunta 10. Suomen kirkot, Finlands Kyrkor 13. Helsinki.

Riska T., 1985b. Kirkon sisustus ja irtaimisto. Hollolan kirkko. Asutuksen, kirkon ja seurakunnan historiaa. Hämeenlinna.

Riska T., 1987. Keskiajan maalaustaide. Ars, Suomen taide 1. Weilin & Göös. Helsinki.

Riska, T., 1990. Kirkon sisustus, maalauskoristelu ja irtaimisto. Lohjan kirkko. Rakennushistoria, maalaukset ja sisustus. Lisiä Lohjan pitäjänkertomukseen LVIII A. Hämeenlinna.

Roosval, J., 1964. Vorwort. Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandinavien. Corpus Vitrearum Medii Aevi Skandinavien. Almqvist & Wiksell. Stockholm.

Salminen, V., 1905a. Köyliön pitäjän historia. Helsinki.

Salminen, V., 1905b. P. Henrikin saari Köyliössä. Suomen Museo, Finskt Museum XII.

Salminen, V., 1911. Pyhän Henrikin kappelista Köyliössä. Suomen Museo XVIII.

Sarvas, P., 1971. Ristiretkiajan ajoituskysymyksiä. Suomen Museo 1971.

Seppänen, L., 2002. Todisteita Turun tuomiokirkon keskiaikaisista lasimaalauksista. Finns det belägg för att Åbo domkyrka haft medeltida glasmålningar? Aboa 65/2001.

Taavitsainen, J.-P., 1979. Kuusiston linnan kaivauslöydöt. Kaivauslöytöjen ja historiallisten lähteiden vertailua. Utgrävningsfynd från Kustö slott. En jämförelse mellan utgrävningsfynd och historiska källor. Turun kaupungin historiallinen museo. Raportteja, Åbo stads historiska museum. Rapporter 3.

Tarkiainen, K., 2003. Brenner, Elias. Suomen kansallisbibliografia 1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.

Towle, A., 1995. Glassmesterverksted i erkebispegården. Spor 1995/2.

Wallenberg, B., 1984. Lovö kyrka som byggnadsminne. Stockholm.

Vedsø, M., 1980. Abbed Sørens våbenrude fra Øm kloster. Hikuin 6.

LASIASTIAT KESKIAJAN JA RENESSANSSIN SUOMESSA

Georg Haggrén

Pohjoismaissa ja jopa Keski-Euroopassa uskottiin 1970-luvulle asti yleisesti, että lasia on 1200- ja 1300-luvuilla käytetty lähinnä vain kirkkojen ikkunoissa. Lasiastioiden katsottiin pitkään olleen hyvin harvinaista ylellisyyttä. (vrt. Harden 1975). Tämä käsitys perustui kirjallisiin lähteisiin ja museoiden kokoelmissa säilyneeseen esineistöön. (Rademacher 1963, 9-21, 91). Esimerkiksi Suomesta vanhin tunnettu maininta lasiesineistä on vasta vuodelta 1549 Nousiaisten Nyynäisten kartanosta. (vrt. Haggrén 1999b.) Arkistolähteisiin ja vanhoihin kaivauslöytöihin tukeutuen voitaisiin todeta, ettei Suomessa keskiajalla käytetty lainkaan lasiesineitä ja että muuallakin Alppien pohjoispuolella ne pysyivät pitkään harvinaisina. Uudet ja entistä tarkemmat arkeologiset kaivaukset ovat muuttaneet tätä yleistä käsitystä, aluksi Keski- ja Länsi-Euroopassa (Baumgartner & Krueger 1988) ja 1990-luvulta alkaen myös Skandinaviassa ja Etelä-Suomessa.

Viimeisten kahdenkymmenen vuoden aikana julkaistujen kansainvälisten tutkimusten, kuten kahteen laajaan näyttelyyn "Glas des späten Mittelalters – Die Sammlung Karl Amendt" (1987) ja "Phoenix aus Sand und Asche" (1988) liittyneiden katalogien ja pohjoismaisesta aineistosta kerätyn Skål-näyttelyn esineistön (1999) avulla suomalaiset lasilöydöt voidaan sijoittaan laajaan eurooppalaiseen kontekstiin.[1]

ENSIMMÄISET LÖYDÖT

Jo vuonna 1901 Turun Rettigin tontilta kaivettuja maakasoja seulottaessa talletettiin muutamia keskiaikaisten lasiastioiden palasia, mutta ne jäivät pitkään unohduksiin. Tuolloin ja vielä paljon myöhemminkin niiden tarkka tunnistaminen oli mahdotonta. Eri kaivauksilla talletettiin seuraavien vuosikymmenien kuluessa pieni määrä keskiaikaisten lasiesineiden paloja ja kesti aina 1990-luvulle asti ennen kuin Suomesta löytyi huomattavia määriä 1700-lukua vanhempaa lasiesineistöä. Uusien arkeologisten löytöjen myötä tietomme lasin käytöstä keskiajalla on mullistunut. Kun allekirjoittanut sai vuonna 1989 mahdollisuuden tutustua "Phoenix aus Sand und Asche" – näyttelyyn Baselissa, ajatus siitä, että suuri osa esillä olleista esinetyypeistä tulisi lähivuosina löytymään myös Suomesta, olisi tuntunut mahdottomalta. Nyt 15 vuotta myöhemmin tilanne on toinen ja tiedämme, että lasiastiat eivät täällä pohjoisessa suinkaan ole olleet sellainen harvinaisuus, kuin aiemmin on uskottu.

Viime aikojen kaivaukset ovat osoittaneet, että keskiajalta alkaen lasiastioita, lähinnä pikareja on käytetty etenkin Turussa, mutta myös muissa kaupungeissa (esim. Ulvilassa) sekä linnoissa ja kartanoissa. Suomesta talletetut keskiaikaiset ja uuden ajan alun lasilöydöt voidaan jakaa neljään noin sadan vuoden jakson kattavaan kokonaisuuteen.

YLELLISYYTTÄ VÄLIMEREN MAAILMASTA (NOIN 1200-1300)

Varhaisin – ja pienin – lasilöytöjen ryhmä kattaa ajan 1200-luvun lopulta

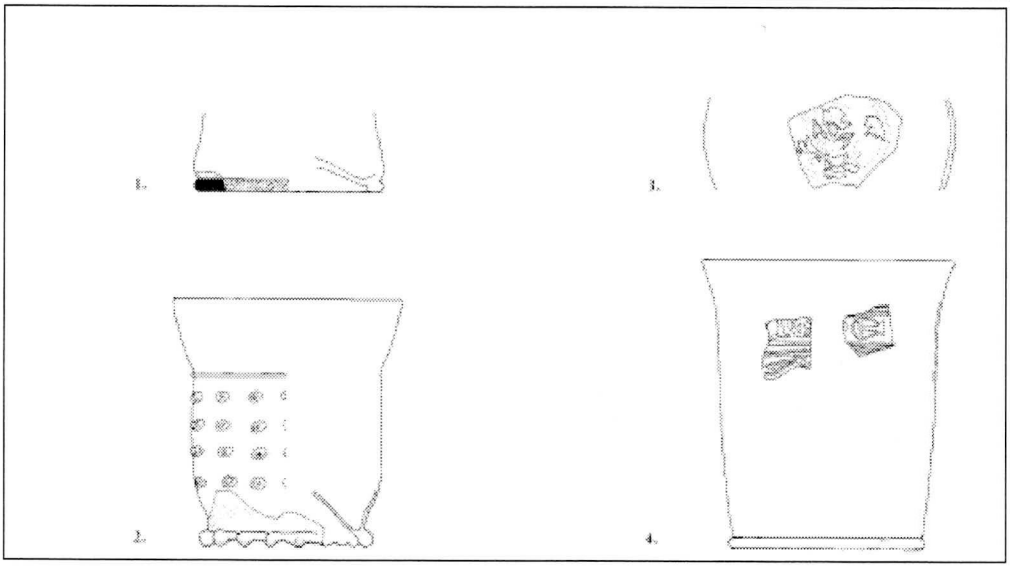

Kuva 1. Lasilöytöjä Turusta (n. 1250-1350):
1. Lyijylasipikari (KM 52100:2140)
2. Schaffhausenin tyypin pikari (KM 95032: La1588)
3. Islamilainen emalikoristeinen lasi (KM 95032: La1881)
4. Venetsilainen emalikoristeinen pikari (KM 95032:La 999, 1023b, 1025, 1027)

1300-luvun puoliväliin, jolloin lasiesineet olivat yhä harvinaisia kaikkialla Alppien pohjoispuolisessa Euroopassa. Turusta on palasia muutamasta tähän aikakauteen ajoittuvasta hienostuneesta astiasta. (Kuva 1.)

Lasitutkimuksen merkittäviä tuloksia 1980-luvun lopulla oli sydänkeskiaikaisen lyijylasin valmistuksen paljastuminen. Tuolloin selvisi, että Keski-Euroopassa on 1200- 1300-luvuilla valmistettu korkean lyijypitoisuuden omaavaa lasiesineistöä. Monet näistä laseista olivat hyvin taidokkaasti muotoiltuja. (Baumgartner & Krueger 1988.) Itämeren piiristä tunnetaan vain harvoja löytöjä tähän lyijylasiperinteeseen kuuluvista astioista: muutamia palasia Tukholmasta, Kalmarista, Lundista ja Turun Koroisista. Koroisten pala on kirkkaan keltaisesta astiasta, jonka pohjaa on kiertänyt myrkynvihreä lasilanka. Molemmat värit ovat tyypillisiä juuri lyijylasille.

Islamilaisten lasien palaset ovat harvinaisia kaikkialla Euroopassa. Niitä on löytynyt vain yhteiskunnan vauraimpiin ryhmiin kuuluneiden ihmisten taloista, linnoista ja palatseista. Pieni määrä islamilaista kulta-emalikoristeista lasiesineistöä kulkeutui 1200- ja 1300-luvuilla aina Pohjoismaihin asti, mistä ovat osoituksena Helsingborgista ja Visbystä löytyneet lähes kokonaiset pikarit sekä muutamista muista Ruotsin kaupun-

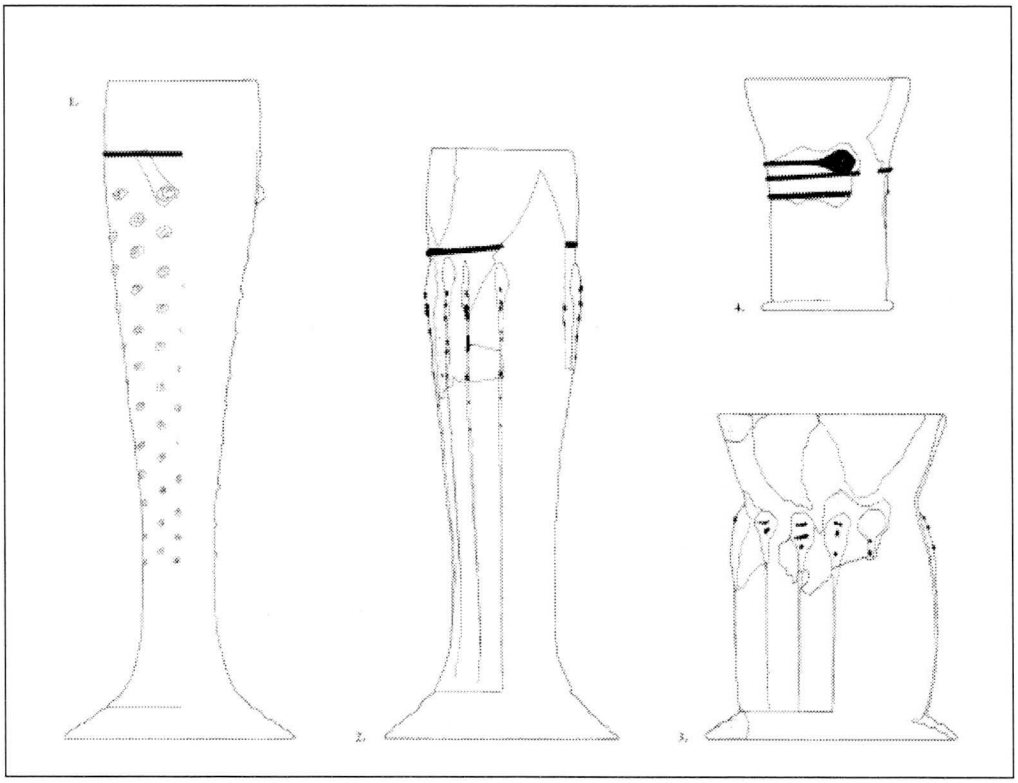

Kuva 2. Lasilöytöjä Turusta (n. 1350-1450):
1. Böömiläispikari (KM 95032:La 436a)
2. Korkea ja kapea nauharuodepikari (KM 95032:La 1275, 1913)
3. Nauharuodepikari (KM 95032:La 1214)
4. Lasilankakoristeinen pikari (TMM 20844:229)

geista ja luostareista talletetut yksittäiset sirpaleet.(Lamm 1941). Suomesta islamilaista emalikoristeista lasia on löytynyt kaksi sirpaletta – toinen Aboa Vetus-museon alueelta Turusta, toinen vasta äskettäin Kuusiston piispanlinnasta. (Antti Suna pers. comm.)

Itäinen lasinvalmistustraditio levittäytyi 1200-luvulla Pohjois-Italiaan, missä Venetsian edustalla sijaitseva Muranon saari alkoi kehittyä johtavaksi lasivalmistuskeskukseksi. Värittömästä lasista puhalletut, hienostuneet emalikoristeiset pikarit olivat tämän varhaisen tuotannon tyypillisiä valmisteita. Vuonna 1994 Aboa Vetus -museon alueelta Turusta löytyi palasia yhdestä tällaisesta 1300-luvun alkupuolelle ajoittuvasta venetsialaisesta emalikoristeisesta pikarista. Sen yläreunaa on kiertänyt teksti, josta on säilynyt kirjaimet "... TE ...E..."

Keskiajalla lasit koristeltiin usein nypyin. Tähänastisten löytöjen valossa varhaisimmat Suomeen asti levinneet nyppypikarit olivat turkoosista soodalasista valmistettuja laseja, joita tutkijat ovat pitkään kutsuneet huomattavan sveitsiläisen löytöpaikan mukaan Schaffhausenin tyypin pikareiksi. Vallitsevan käsityksen mukaan näitä pikareita on todennäköisimmin valmistettu nykyisen Sveitsin ja eteläisen Saksan alueella. Schaffhausenin

pikareiden palasia on Pohjois-Euroopassa tähän mennessä löytynyt vain muutama pala 1300-luvun kaupunkikerroksista Turusta ja Tukholmasta (Kuisma-Kursula 1999).

Lasiastiat olivat 1300-luvun puoliväliin asti hyvin harvinaisia Pohjois-Euroopassa. Useimmat näistä varhaisista lasilöydöistä ovat peräisin Välimeren alueelta tuoduista astioista. Yksittäiset lasiastianpalat eivät kuitenkaan kerro varsinaisesta kaupasta vaan pikemminkin satunnaisista – ja luultavasti useimmiten välillisistä – yhteyksistä Etelä-Eurooppaan ja aina islamilaiseen maailmaan asti.

BÖÖMILÄISEN LASIN VALTAKAUSI (CA. 1300-1450)

Nykyiseen Tsekinmaahan kuuluvasta Böömistä kehittyi 1300-luvulla huomattava lasinvalmistusalue. Saksan jokia ja teitä pitkin böömiläistä lasia tuotiin Pohjois-Saksaan ja Itämeren alueelle. Sittemmin samaa tietä kulki myös böömiläisiä lasinpuhaltajia, jotka lasihyttejä perustaen levittivät valmistustraditiotaan pohjoiseen ja itäiseen Saksaan. (Kuva 2.)

Yleisen mielikuvan mukaan keskiaikainen lasi on ollut paksua, vihreätä metsälasia (Waldglas). Böömiläistä perinnettä edustavan 1300- ja 1400-lukujen esineistön kohdalla tämä käsitys on väärä, sillä pikarit oli valmistettu ohuesta, lähes värittömästä lasista. Niissä oli usein sinisestä lasilangasta muotoiltua koristelua. Monet böömiläiset esinetyypit ovat viime aikojen arkeologisilla kaivauksilla osoittautuneet yllättävän yleisiksi Lyypekissä ja monissa muissa Itämeren etelärannikon kaupungeissa sekä aina Virossa, Ruotsin itärannikolla ja Etelä-Suomessa asti.

Tunnetuin böömiläistä perinnettä edustava lasi oli korkea nyppykoristeinen Stangenglas, jota usein kutsutaan yksinkertaisesti böömiläispikariksi. Ne olivat yleisiä juoma-astioita laajalla alueella Saksan itä- ja pohjoisosissa Böömistä Mecklenburgiin ja Itä-Preussiin ja yleisesti tunnettuja kaikkialla Itämeren rannikkokaupungeissa. (Dumitrache 1990, Golebiewski 1993, Haggrén 2002, Hejdova et al 1983, Möller 1995, Schäfer 1995a,b). Itämeren alueella olivat suosittuja sinisellä lasilangalla koristellut böömiläispikarit. Erityisen tunnettu on Kalmarin Slottsfjärdeniltä jo 1930-luvulla löytynyt lähes kokonainen pikari, joka tunnetaan yksinkertaisesti "Kalmarin pikarina". (Hofrén 1961)

Itämeren alueella suosituimpia lasipikareita olivat 1300-luvun jälkipuolella yleistyneet nauharuodepikarit (Fadenrippenbecher). Näitä värittömästä lasista puhallettuja pikareita koristivat pystysuorat lasiruoteet ja horisontaaliset siniset lasilangat. Tavallisen nauharuodepikarin ohella ainakin Turusta ja Tartosta on löytynyt saman esinetyypin kapeata ja korkeata variaatiota. Niistä parhaiten säilynyt löytyi Aboa Vetus-museon kaivauksilla vuonna 1994.

Vain yksi nauharuodepikari on maailmalla säilynyt ehjänä läpi vuosisatojen. Tämä pyhäinjäännösastiana käytetty pikari löytyi 1800-luvulla pohjoissaksalaisesta Rehnan kirkosta. Koska nauharuodepikareita tunnettiin 1960-luvulle asti vain yksi ainoa, pidettiin esinetyyppiä pitkään harvinaisena kuriositeettina. Lukuisten uusien löytöjen myötä tämä käsitys on muuttunut. Pelkästään Suomesta arkeologit ovat löytäneet palasia yli 50 nauharuodepikarista. Samanaikaisesti tutkijat ovat joutuneet korjaamaan esinetyypin ajoitusta. Kun Rehnan pikari sinetöitiin vuonna 1456, esinetyyppi oli jo väistymässä – ellei jopa väistynyt – yleisestä käytöstä. Vanhimmat nauharuodepikarilöydöt ovat Böömistä, jossa ne on ajoitettu jo 1200-luvun lopulle. Seuraavan vuosisadan kuluessa pikarityyppi yleistyi ja sitä alettiin luultavasti

valmistaa myös Pohjois-Saksassa. Eniten nauharuodepikarilöytöjä on Böömin ohella Göttingenistä, Lyypekistä, Tartosta ja Turusta (Haggrén 2002). Aboa Vetus museon kaivauksilta on ainakin 14 ja Åbo Akademin tontilta peräti 21 pikarin palasia. Kyse ei ole enää yksittäisistä ylellisyysesineistä, pikemminkin vauraan porvarin tavanomaisista juhla-astioista!

Kolmannen erityisen suositun esineryhmän muodostivat ns. Itämerenpikarit, joille oli tunnusomaista astian yläosan aaltomainen lasilankakoristelu. Näiden pikarien palasia on löytynyt vain Itämeren alueelta Lyypekistä, Elbingistä, Tartosta ja Tukholmasta sekä lounaisesta Suomesta. Turusta Itämeren pikarien palasia on lähes kaikilta suurilta kaupunkikaivauksilta, mutta myös Ulvilasta on muutamia paloja ja pari jopa Perniön Näsen kuninkaankartanon paikalta (Haggrén 2000, Mökkönen 1997.)

Itämeren pikarien tavoin pienten yläosastaan voimakkaasti avautuvien lasilankakoristeisten pikarien paloja on löytynyt lähes pelkästään Itämeren alueelta. Silti ne liittyvät niin koristelunsa kuin massansakin osalta läheisesti böömiläiseen perinteeseen. Lasi on lähes väritöntä ja koristelun muodostavat värittömät ja/tai siniset lasilangat. Alkuaineanalyysit ovat osoittaneet, että näillä kaikilla neljällä edellä esitellyllä astiatyypillä on sama alkuperä: niiden lasimassa on böömiläiselle perinteelle ominaista kalkkipitoista kaliumlasia. (Kuisma-Kursula 1999).

Lasiastioiden käyttö lisääntyi Turussa 1300-luvun jälkipuolella ja 1400-luvun alussa. Viimeisten 15 vuoden aikana on kaupunkialueen kaivauksilla löytynyt yli sadan böömiläiseen perinteeseen kuuluvan lasiastian paloja. Vielä on vaikea sanoa onko lasit valmistettu Böömissä asti vai onko osa peräisin itäisestä Saksasta. Se on sen sijaan selvinnyt, että lasiastiat yleistyivät varakkaimpien suomalaisten juhlapöydissä oli sitten kyse Turun tai Ulvilan porvaristaloista, Kuusiston piispanlinnasta, muista linnoista tai mahtavimpien rälssimiesten kartanoista. Yllättävää on, että näitä pikareita levisi rannikkoseutujen ohella jopa hankalien kulkuyhteyksien päähän sisämaan Hämeeseen mm. Hämeen linnaan ja Sääksmäen Jutikkalan kartanoon. (Haggrén & al 2003, Mikkola 2005.) Vastaava kehitys voidaan osoittaa myös muualta Itämeren alueelta. Viimeistään tähän aikaan saksalaisen Hansan välittämä kauppatavara ja samalla Hansan kulttuuripiiri levisi erityisesti Turkuun mutta myös muualle Lounaiseen Suomeen. Hansan välittämistä tuotteista kankaat, viinit, olut ja suola ovat vuosisatojen kuluessa kadonneet, mutta lasipikarit ja kivisavikannut kertovat sirpaleinakin keskiajan materiaalisen kulttuurin tuulista.(vrt. Gaimster 1999.) Hienoilla ja haurailla lasiastioilla on käyttöarvon ohella täytynyt olla korkea näyttöarvo, sillä muutoin on vaikea ymmärtää, miksi hauraita, mutta samalla kalliita esineitä on hankittu ja käytetty Suomessa asti.

Osaa böömiläiseen perinteeseen liittyvistä pikareista on löytynyt pelkästään tai pääasiassa Itämeren piiristä. Eri kaupungeista talletetusta löytöaineistosta voidaan muodostaa "lasiprofiili", joka osoittaa kyseiselle kaupungille ominaisen löydettyjen esinetyyppien jakauman. Vertailun tuloksena selviää, että laajalla alueella Itämeren rannoilla kaupunkien lasilöytöprofiilit ovat keskenään hyvin samankaltaisia. Turun lasilöytöjen jakauma muistuttaa niin Tarton ja Kalmarin kuin Lyypekin tai monen muun Mecklenburgin ja Pommerin kaupungin lasilöytöprofiilia. Turun löytöaineiston tunnusomaisimpia piirteitä on nauharuodepikarien palasten runsaus löytöjen joukossa.

Lasin käyttö yleistyi Itämeren alueella 1300-luvun lopulla. Böömissä ja muualla

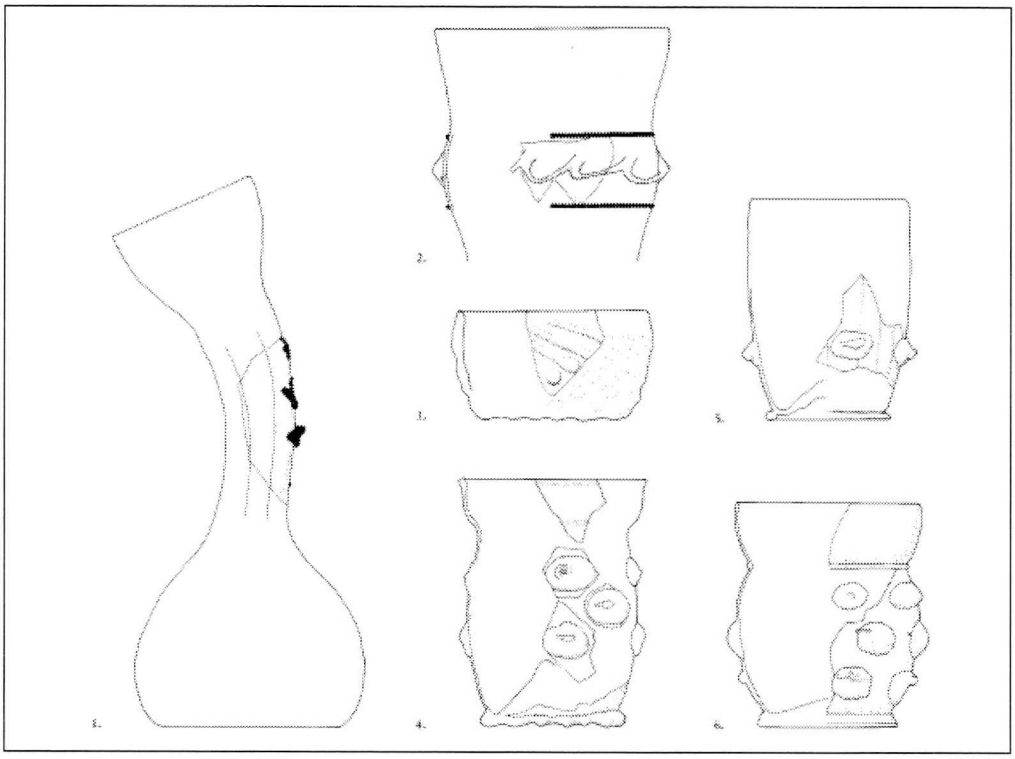

Kuva 3. Lasilöytöjä Turusta (n. 1450-1525):
1. Kuttrolf (TMM 21816:M204)
2. Itämerenpikari (KM 95032:La 1230)
3. Maigelein (TMM 20315:1124)
4. Kaalinkantalasi (TMM (AV) 21074:224-227)
5. Nyppykoristeinen pikari (TMM 21816:M113F)
6. Kaalinkantalasi (TMM 21816:M118B)

itäisessä Keski-Euroopassa valmistetut esineet levisivät Pohjois-Eurooppaan ja siellä erityisesti kaupunkeihin. Vaikka lasilöydöt ovat varsin yleisiä, on selvää, että vain varakkaimmat porvarit, rälssimiehet tai kirkonmiehet saattoivat käyttää böömiläispikareita ja nauharuodepikareita. Nämä lasiesineet eivät kuitenkaan olleet enää harvinaista ylellisyyttä saatikka meren takana käyneiden kertomuksissaan välittämiä mielikuvia vaan pikemminkin tavanomaisia juhlaastioita.

METSÄLASIN KULTA-AIKA (NOIN 1450-1550)

Arkeologisten kaivaustulosten mukaan Suomen markkinoille kulkeutuneessa lasiesineistössä tapahtui muutos 1400-luvun puolivälin aikoihin. Lasipikarien virta Böömistä ja itäisestä Saksasta hiipui. Tilalle alkoi tulla lännempänä Saksassa tuotettua ns. metsälasia. Taustalla oli iso muutos lasin tuotannossa ja markkinoinnissa: Länsi- ja Keski-Euroopassa alkoi lasin massatuotanto. (Kuva 3.)

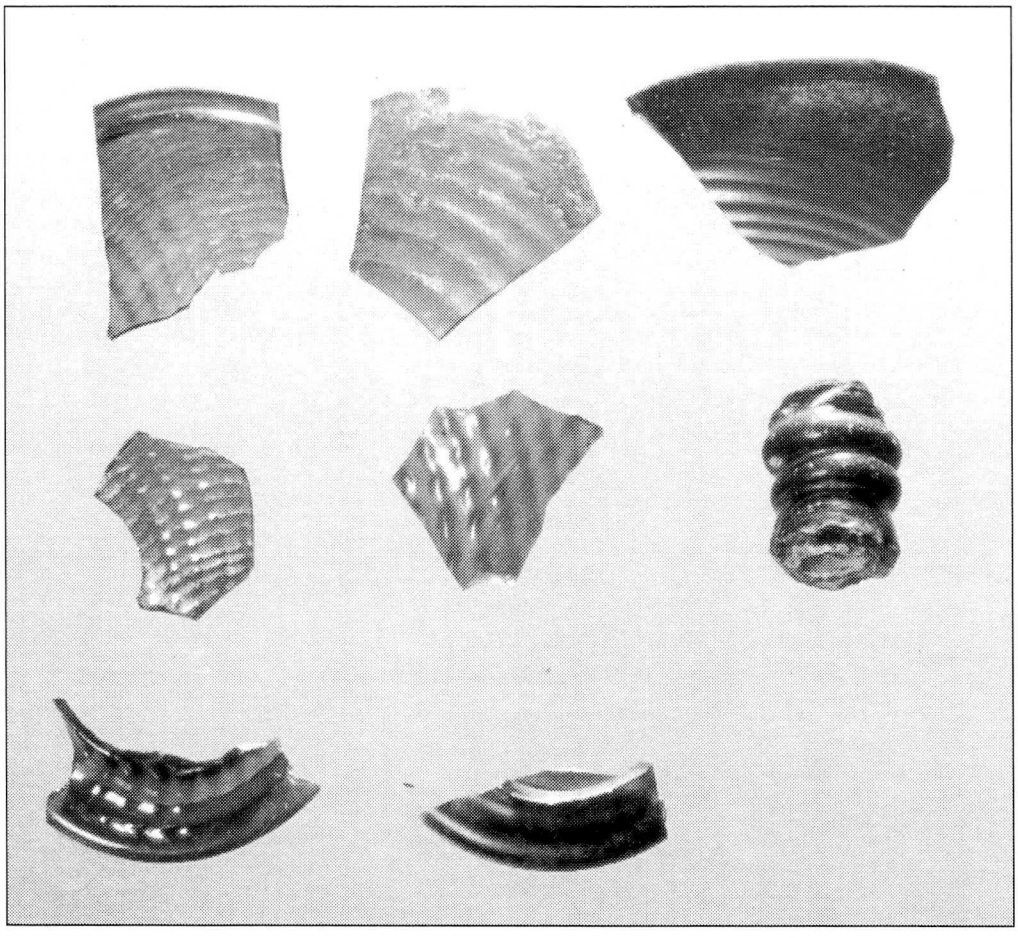

Kuva 4. Optisesti koristeltujen pikarien sirpaleita Helsingin Vanhastakaupungista. Kuva Markku Heikkinen/HKM.

Kaalinkantalasi eli Krautstrunk oli pikarimalli, joka kehittyi Schaffhausenin tyypin nyppykoristeisista pikareista. Kaalinkantalaseja käytettiin 1400-luvulta 1500-luvun puoliväliin erityisesti valkoviinilaseina. Tärkeimmät kaalinkantalasien tuotantoalueet olivat Rein-joen laaksossa läntisessä Saksassa eli lähellä Siegburgia ja muita merkittävimpiä myöhäiskeskiaikaisia kivisavikeramiikan tuotantoalueita. Kaalinkantalasien ohella keskiajan lopulla valmistettiin myös muita nyppykoristeisia pikareita.

Kaalinkantalaseja tuotettiin paljon, mutta varsinaisesta massatuotannosta voidaan puhua optisesti koristeltujen pikarien kohdalla. Muotin avulla lasinpuhaltaja saattoi nopeasti ja huokeasti valmistaa suuria määriä pikareita, joiden kylkiä elävöitti valoa vasten erottuva optinen koristelu. Yksinkertaisimpia optisesti koristeltuja laseja olivat pienet maigeleinit. Ne olivat pieniä yleensä vihreästä lasista puhallettuja ja noin 3-5 cm korkeita kuppeja, joita käytettiin erityisesti viinilaseina. Yksi lasinpuhaltajamestari saattoi päivän aikana helposti valmistaa useita satoja maigeleineja. Läntisessä Saksassa ja Alankomaissa maigeleineja on löytynyt suuria määriä, mutta Itämeren alueelta niitä tunnetaan yllättävän vähän.

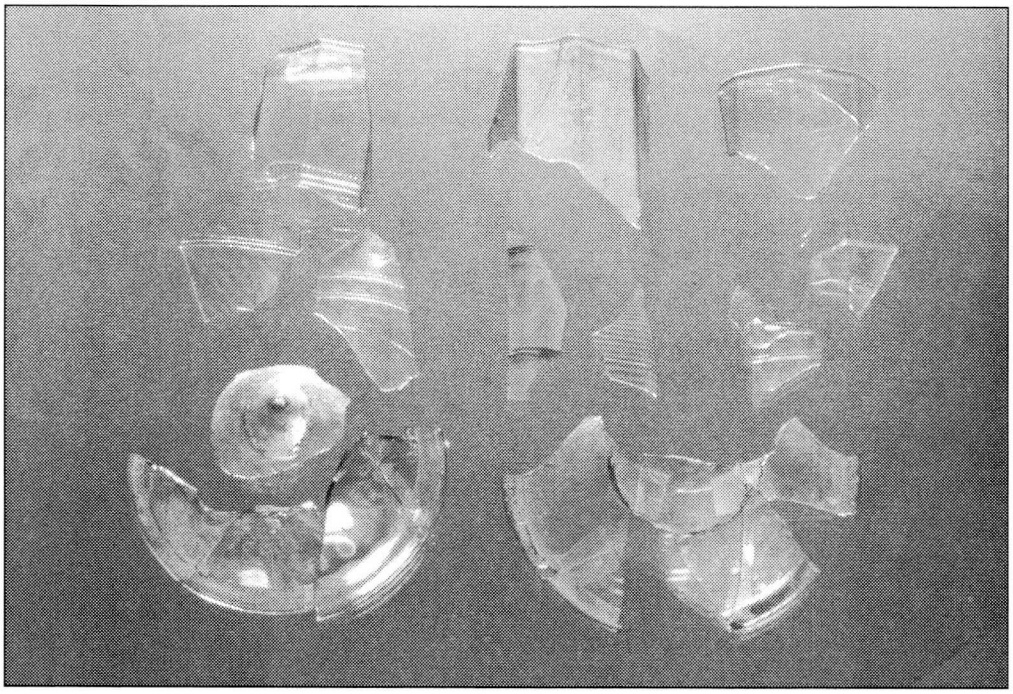

Kuva 5. Passglasien palasia Vanhastakaupungista. Kuva Markku Heikkinen/HKM.

Toinen optinen pikarimalli, jota valmistettiin yleensä vihreästä tai sinisestä ja joskus jopa violetista lasista, muistutti muodoltaan hopeapikareita. Näitä pikareita tuotettiin pääasiassa eteläisessä ja läntisessä Saksassa. Itämeren alueella niitä alettiin yleisesti käyttää vasta 1500-luvulla.

Korkeiden nyppykoristeisten böömiläispikarien tuotanto jatkui 1400-luvun lopulle asti. Niiden rinnalla yleistyivät korkeat keilapikarit (Keulenglas), jotka valmistettiin useimmiten vaaleanvihreästä lasista. Keila- eli nuijapikarit olivat suosittuja erityisesti keskisessä ja pohjoisessa Saksassa. Pohjoismaissa niitä tunnetaan erityisesti Tanskasta ja Norjasta kertyneestä arkeologisesta aineistosta, ja Tanskassa jopa kirkkojen kalkkimaalauksista. Suomesta keilapikarien palasia on löytynyt melko vähän. Åbo Akademin tontin yhdestä myöhäiskeskiaikaisesta latriinista(?) on tosin löytynyt suuri osa yhdestä keilapikarista.

Pääosa 1400-luvun lopulla ja 1500-luvun alussa Suomeen tuoduista lasiesineistä on peräisin läntisestä ja pohjoisesta Saksasta. Verrattuna 1300-luvun loppuun ja 1400-luvun alkuun lasiastioiden käyttö väheni keskiajan lopulla merkittävästi Itämeren alueen pohjoisosissa. Turusta on toki löytynyt palasia kymmenistä tähän aikaan sijoittuvista lasipikareista, mutta muualta Suomesta niitä on hyvin vähän. Ainoan poikkeuksen muodostaa Helsingin Vanhakaupunki, josta on löytynyt huomattava määrä optisesti koristeltujen pikarien palasia, mutta ne ajoittunevat vasta 1500-luvun puoliväliin.

RENESSANSSI – LASIESINEISTÖN MONIPUOLISTUMISEN AIKA (NOIN 1550-1650)

Renessanssin ajan myötä tapahtui suuria muutoksia niin lasiastioiden muotoilussa kuin niiden käytössäkin. Eri juomille alettiin valmistaa omia astioita. Lisäksi

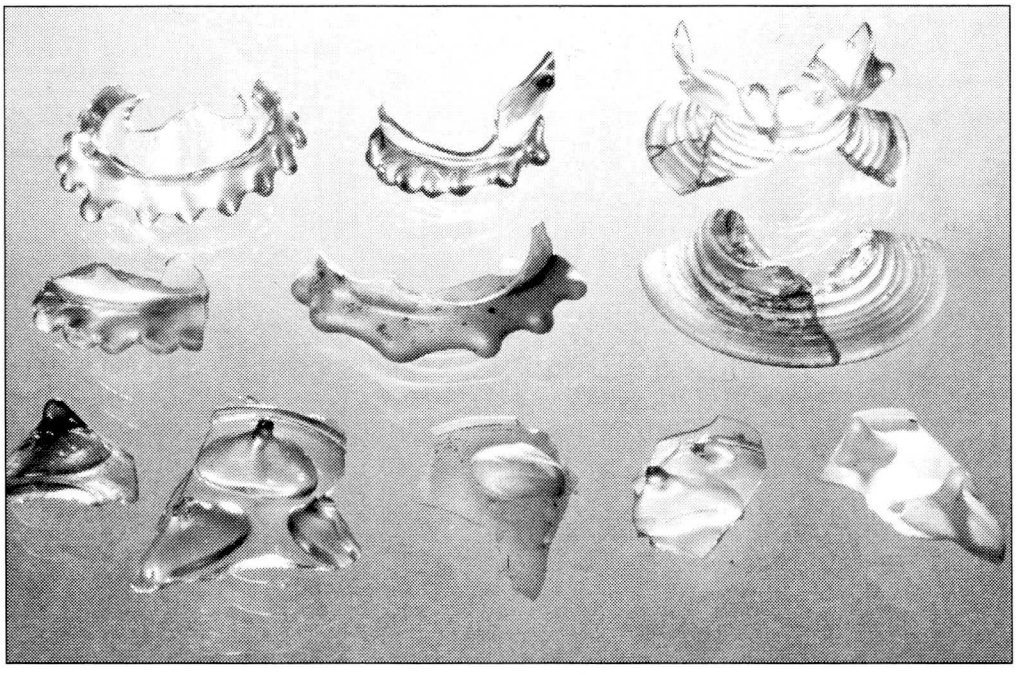

Kuva 6. Römerien ja berkemayerien sirpaleita Vanhastakaupungista. Kuva Markku Heikkinen/ HKM.

alettiin kattaa kullekin juhlapöytään asettuvalle oma lasi tai jopa useampia. Aiemmin keskiajalla oli ollut tavallista, että pöytäseurueessa kiersi yksi yhteinen juoma-astia. Lasien muotoilussa ja lasimuodissa metsälasi sai nyt uuden kilpailijan – hienostuneet venetsialaiset ja venetsialaistyyliset (facon de Venice) lasit ilmestyivät aluksi Länsi-Euroopan ja pian myös Itämeren alueen markkinoille ja juhlapöytiin.

Metsälasiperinnettä edustava lasinvalmistustraditio eteni keskiajan lopulla kohti pohjoista. Uusia lasihyttejä perustettiin Pohjois-Saksan Holsteiniin ja Mecklenburgiin sekä 1550-luvulta alkaen myös Tanskaan ja Ruotsiin. Samaan aikaan jatkui lasien tuonti Saksasta ja Alankomaista. Renessanssin ajan tyypillisimmät metsälasiastiat periytyivät myöhäiskeskiaikaisista lasimalleista. Passglas kehittyi korkeista keskiaikaisista olutpikareista kuten keilapikarista, römer ja berkemayer taas kaalinkantalasista.

Pohjois-Euroopassa käytettiin erityisesti kahdeksankulmaisia passglaseja, joiden kylkiä koristi kaksi, kolme tai neljä kierretystä lasilangasta muotoiltua vyöhykettä. Passglasit yleistyivät 1530-1550-luvuilla ja säilyttivät kaikkialla Keski- ja Pohjois-Euroopassa suosionsa aina 1600-luvun jälkipuolelle asti. Passglaseja valmistettiin etenkin Pohjois-Saksassa ja Alankomaissa, ja sittemmin myös Tanskassa, Ruotsissa ja Viron Hiidenmaalla. Berkemeyereita ja römereitä tuotettiin erityisesti Reininmaalla ja Alankomaissa. Ajan maalaustaiteesta selviää, että berkemeyrit ja römerit olivat ensisijaisesti valkoviinilaseja, passglasit puolestaan olutlaseja. (Prohaska-Gross 1992) Suomessa tiedetään kuitenkin isoja passglaseja käytetyn myös paloviinan nauttimiseen! (Haggrén 1999b, 47.)

Vaikka römerien ja berkemeyerien palasia on löytynyt suuresta osasta Pohjois-Euroopan kaupunkeja, ovat ne arkeologisten löytöjen joukossa paljon harvinaisempia kuin passglasien sirpa-

leet. Lasien levinnän ja käytön kannalta merkittävää on, että passglasien palasia on paljon myös maaseudulta, kun taas römerien sirpaleita on talletettu lähinnä kaupungeista. Selitys saattaa löytyä siitä, että römereitä käytettiin täälläkin lähinnä viinin juomiseen, mihin rahvaalla ei ollut mahdollisuuksia.

Keskiajalla Suomeen ei juuri tuotu muita lasiastioita kuin pikareita. Turusta on tosin palasia parista keskiaikaisesta pulputuspullosta eli kuttrolfista, mutta nämäkin laajasuiset pullot olivat lähinnä juoma-astioita. Pöytätapojen hienostuessa yksittäisiä lasikarahveja alettiin käyttää 1500-luvulla. Saman vuosisadan jälkipuolella yleistyivät myös pullot. Niistä ensimmäisiä olivat isot kulmikkaat matkalipaspullot, joita käytettiin ennen kaikkea paloviinan kuljetukseen ja säilytykseen. Matkalipaspulloista tehtiin paksuseinäisiä, jotta ne olisivat kestäneet kuljetusta keinuvissa laivoissa ja pomppivissa vaunuissa. Matkalipaspullot olivat matkoilla mukana, joten ei ole yllättävää, että niiden palasia löytyy erilaisista arkeologisista tutkimuskohteista, kaupungeista, kartanoista, maalaiskylistä ja markkinapaikoilta.

Venetsiassa lasinmuotoilu ja lasiesineiden koristelu kehittyi 1400-luvun lopulla ja 1500-luvulla aivan uudelle tasolle. Pian 1500-luvun puolivälin jälkeen venetsialaiset lasiastiat alkoivat vallata jalansijaa Länsi- ja Keski-Euroopan markkinoilla ja aina Pohjois-Euroopassa asti. Lupaavien markkinoiden houkuttelemana monet italialaiset lasinpuhaltajat siirtyivät salaa Alppien pohjoispuoliseen Eurooppaan alkaen valmistaa tuotteitaan lähempänä ostovoimaista asiakaskuntaa. Flanderin Antwerpenistä kehittyi ehkä tunnetuin venetsialaistyylisen lasin (facon de Venice) tuotantokeskus. Uusia lasihyttejä perustettiin pian myös Lontooseen, Amsterdamiin, Hampuriin ja jopa Kööpenhaminaan sekä Tukholmaan.

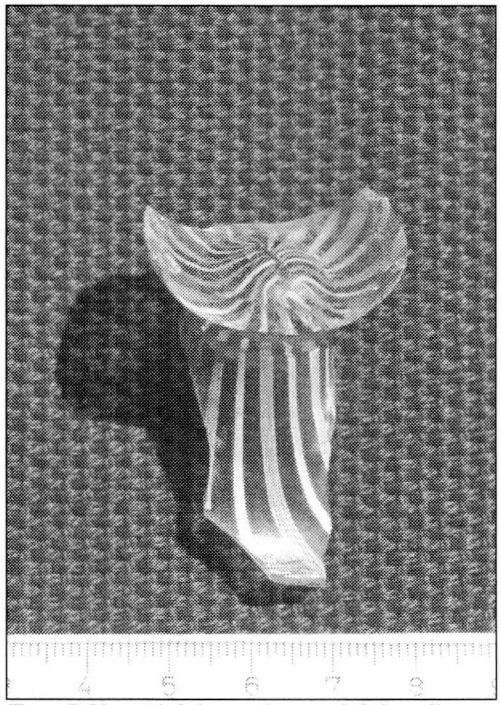

Kuva 7. Venetsialaisen tai venetsialaistyylisen filigraanipokaalin pala Vanhastakaupungista. Kuva Georg Haggrén/HKM.

Ohut värittömästä massasta valmistettu venetsialaistyylinen lasi tunnettiin nimellä "cristallo" eli kristalli. Siitä valmistetut astiat saavuttivat 1500-luvun jälkipuolella laajaa suosiota kaikkialla läntisessä Euroopassa. Tavallisten viinilasien ohella venetsialaiset ja venetsialaisperäiset lasinpuhaltajat tekivät hienostuneita, suurta taitoa ja vaativaa tekniikkaa kysyneitä esineitä kuten siipi- ja lohikäärmepokaaleja sekä filigraanilasiastioita. Alankomaissa sijainneiden venetsialaista traditiota edustavien lasihyttien tuotteet levisivät kauppiaitten mukana aina Ruotsiin ja Suomeen asti. Maalöytöjen ohella esimerkin tarjoaa Rotterdamista 27. toukokuuta 1576 Tukholmaan saapunut alus, jossa oli erilaisten ylellisyystuotteiden ohella iso erä "cristalloksi" kutsuttua lasia (Haggrén 1999b, 44).

Renessanssin aikana, uuden ajan alussa lasiastioiden käyttö lisääntyi nopeasti. Lasiastiat eivät enää olleet yksistään rikkaimpien ulottuvilla vaan tavalliset kaupunkilaisetkin saattoivat niitä käyttää ja omistaa. Tavalliset merimiehet toivat niitä jo 1500-luvun puolivälissä arkuissaan Lyypekistä Tukholmaan ja luultavasti myös Suomeen. Passglasien runsaudesta kertoo myös se, että yhden Helsingin Vanhastakaupungissa sijainneen talon alueelta ja lähiympäristöstä on löytynyt runsaan sadan tällaisen olutlasin palasia. Vaikka saman helsinkiläistalon yhteydestä löytyi palasia kymmenistä muista lasipikareista, olivat passglasit ylivoimaisesti yleisimpiä Suomessa 1500-luvun lopulla ja 1600-luvun alkupuolella käytettyjä juomalaseja.

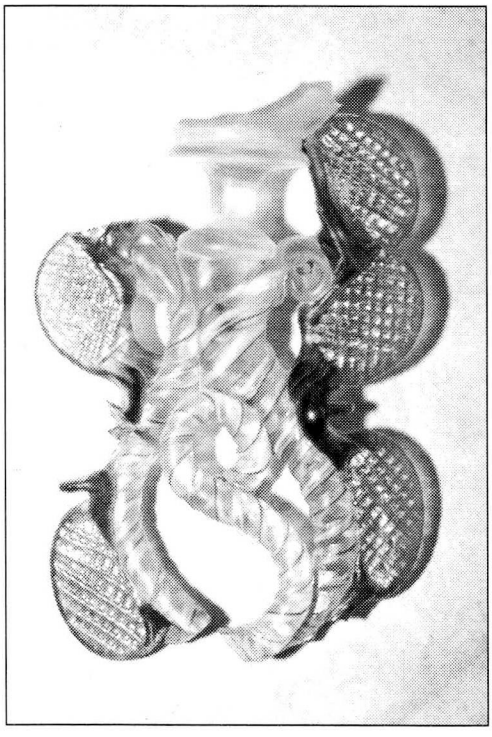

Kuva 8. Hienostuneen venetsialaistyylisen siipipokaalin sääri Aboa Vetus-museon kaivauksilta Turusta. Kuva Georg Haggrén/AV.

LOPUKSI

Viimeisten 20 vuoden aikana eri puolilta Eurooppaa kertyneet uudet tutkimustulokset ja erityisesti arkeologiset kaivaustulokset ovat osoittaneet, että eteläisen Suomen kaupungit, linnat ja kartanot ovat lasiesineistön osalta jo varhain kuuluneet laajaan eurooppalaiseen kulttuuripiiriin. Löytöaineistojen perusteella Turun löytöjä vastaava "lasiprofiili" eli lasiesineistön jakauma voidaan erottaa lukuisista Itämeren rannikon ja Pohjois-Saksan kaupungeista. Varhaiskeskiajan yksittäisten eksoottisten ylellisyysesineiden jälkeen 1300-luvun jälkipuolella valtaosa Itämeren alueella käytetyistä lasiesineistä oli peräisin Böömistä ja Elben itäpuolisesta Saksasta. Myöhäiskeskiajalla alueella yleistyi läntisessä Saksassa massatuotantona valmistettu metsälasi, mutta lasiastioiden käyttö jäi Itämeren alueella edellisiä vuosikymmeniä vähäisemmäksi. Uuden ajan alussa lasiastioiden käyttö lisääntyi Länsi-, Keski- ja Pohjois-Euroopassa. Samalla esineistö monipuolistui, kun metsälasiperinteeseen pohjautuvien mallien rinnalle alkoi virrata hienostunutta venetsialaistyylistä esineistöä. Myös eri alueiden "lasiprofiilien" väliset erot alkoivat kaveta entisestään. Samoja passglaseja, römereitä, filigraanimaljoja ja "cristallo"-laseja käytettiin niin Lontoossa, Amsterdamissa, Lyypekissä, Tukholmassa ja Turussa kuin perinteisesti köyhinä ja vaatimattomina pidetyissä Helsingin ja Porin pikkukaupungeissakin. Viimeistään 1500-luvun lopulla koko tällä laajalla alueella lasiastioiden käyttö alkoi vähitellen levitä myös rahvaan pariin.

Suomessa lasiastioiden käyttö on alkanut noin 200 vuotta aiemmin uskottua varhaisemmin niin kaupungeissa kuin maaseudullakin. Kaupunkien osalta aikarajaa voidaan siirtää 1500-luvun lopulta 1300-luvun lopulle ja maaseudullakin

1700-luvun lopulta 1500- ja 1600-lukujen vaihteeseen. Lasiastiat tarjoavat siten hyvän esimerkin siitä kuinka paljon uusi arkeologinen tutkimus voi muuttaa perinteisten arkistolähteiden pohjalta muodostettua kuvaa menneisyydestä.

KIRJALLISUUS

Baumgartner, Erwin & Ricke, Helmut 2005. Glas des Mittelalters und der Renaissance – Glass of the Middle Ages and the Renaissance Period. Die Sammlung Karl Amendt – The Karl Amendt Collection. Museum Kunst Palast – Glas Museum Hentrich. Düsseldorf.

Baumgartner, Erwin & Krueger, Ingeborg 1988. Phoenix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters. Klinkhardt & Biermann.

Dumitrache, Marianne 1990. Glasfunde des 13.-18. Jahrhunderts aus der Lübecker Innenstadt. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 19. Bonn, 7-161.

Gaimster, David 1999. The Hanse in the Baltic: the archaeology of a cultural network. Fennoscandia Archaeologica XVI. Helsinki, 59-69.

Golebiewski, Andrzej 1993. Mittelalterliche und neuzeitliche Glaserzeugnisse von ausgewählten Fundstätten Nordpolens. ZAM 21, 107-134.

Haggrén, Georg 1994. Pikarit, ikkunat ja muut lasit - Helsingin porvarien haurasta ylellisyyttä ja arkiesineistöä. Narinkka 1994. Jyväskylä, 282-310.

Haggrén, Georg 1999a. Skål! sirpaleita keskiajalta — Cheers! Fragments from the Middle Ages. Turku.

Haggrén, Georg 1999b. Vaikenevat lähteet ja puhuvat sirpaleet. Turun historiallinen arkisto 53. Turku, 41-51.

Haggrén, Georg 2000. Rikkaan porvarin pöydästä - ja vähän köyhänkin. Lasinsirpaleita Ulvilan kaupunkiajalta. Satakunnan museon vuosikirja SARKA 2000. Pori, 70-85.

Haggrén, Georg 2003. Sirpaleita Hansan kulttuuripiiristä. Keskiaikaiset lasiastialöydöt. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae (AMAF) IX. Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan. Toim. Liisa Seppänen. Turku 2003. s. 223-240.

Haggrén, Georg, Hakanpää, Päivi & Mikkola, Terhi 2002. Rautakautisista taloista rälssin asumakartanoksi. SKAS 1/2002, 6-10.

Harden, Donald B 1975. Table Glass in the Middle Ages. Rotterdam Papers II. Rotterdam, 35-45.

Hejdová, Dagmar, Fryda, Frantisek, Sebesta, Pavel & Cerna, Eva 1983. Stredoveke sklo u Cechach. Arhaeologia historica 8/83. Bratislava, 243-266.

Henkes, Harold E 1994. Glas zonder glans - - Glass without Gloss. Rotterdam Papers 9. Rotterdam.

Hofrén, Erik 1961. Drei mittelalterliche Glasbecher von Kalmar und Skanör. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1961. Lund, 180-188.

Kuisma-Kursula, Pirkko 1999. PIXE and SEM Studies of Old Finnish and European Glass and European Oyster Ostrea edulis. University of Helsinki, Report Series in Physics HU-P-D80. Helsinki.

Lamm, C. J. 1941. Oriental Glass of Medieval Date Found in Sweden and Early History of Lustere-Painting. Stockholm.

Matiskainen, Heikki 1994. Suomalaisen lasin historia Suomen lasimuseossa. Riihimäki.

Mikkola, Terhi 2005. Hämeen linnan arkeologiset esinelöydöt. Arx Tavastica 12 2005.

Mökkönen, Teemu 1997. Vanhakartanon löydöt. Teoksessa Niukkanen, M. (Toim.) Perniö - kuninkaan ja kartanoiden pitäjä. Helsingin Yliopiston taidehistorian laitoksen julkaisuja XV. Helsinki, 74-83.

Möller, Gunnar 1995. Mittelalterliches und renaissancezeitliches Hohlglas aus Stralsund. Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte 5. Wismar, 43-48.

Prohaska-Gross, Christine 1992. Der Heidelberger Glasfund. Teoksessa Vor dem grossen Brand. Archäologie zu Füssen des Heidelberger Schlosses. Stuttgart, 82-99.

Rademacher, Frantz 1963. Die deutschen Gläser des Mittelalters. Bruno Hessling Verlag. Berlin.

Schäfer, Heiko1995a. Hohlgläser des 13. bis 16. Jahrhunderts aus dem östlichen Marktquartier in Greifswald. Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte 5. Wismar, 49-56.

Schäfer, Heiko 1995b. Mittelalterliches Hohlglas aus Rostock. Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte 5. Wismar, 35-42.

Artikkeli pohjautuu kirjoittajan Suomen lasimuseon ja Suomen keskiajan arkeologisen seuran Riihimäen lasimuseossa 5.3.2005 järjestämässä seminaarissa "Keskiaikaista lasia" pitämään esitelmään "Glass from the Middle Ages and the Renaissance in Finland".

Georg Haggrén
Kulttuurien tutkimuksen laitos, Arkeologia
PL 59, 00014 Helsingin Yliopisto
georg.haggren@jippii.fi

[1] Keskiaikaisen lasiesineistön osalta paras käsikirja on Baumgartner & Krueger 1988. Suomalaisen aineiston kannalta kaksi muuta tärkeätä käsikirjaa ovat Baumgartner & Ricke 2005 ja Henkes 1994, joissa esitelty aineisto ulottuu uudelle ajalle asti. Suomalaisista löydöistä löytyy Aboa Vetus –museon kokoamaan Skål-näyttelyyn liittyvän kirjan (Haggrén 1999a) ohella keskiaikaisen aineiston osalta artikkeli Turusta (Haggrén 2003) ja uuden ajan alun osalta Helsingin Vanhastakaupungista (Haggrén 1994). Näihin teoksiin ei tässä artikkelissa erikseen viitata ellei siihen ole erityistä syytä. Turkua koskevassa artikkelissa (Haggrén 2003) kuvataulut ovat valitettavasti menneet sekaisin, joten ne julkaistaan korjattuina tässä artikkelissa. Tuoreen yleisesityksen suomalaisesta lasista tarjoaa Matiskainen 1994.

PIIRTEITÄ KESKIAJAN EUROOPAN LASIUUNEISTA

Heikki Matiskainen

ROOMALAISLASI

Lasin suupuhallus keksittiin melkoisella varmuudella nykyisen Libanonin alueella Siidonissa noin 50 eKr. Keisari Augustuksen aikaisissa lähteissä mainitaan, että mullistava seikka laski lasin hintaa ja lisäsi sen käyttötapoja. Keisarivallan vuosisatoina lasinvalmistus levisi muihinkin provinsseihin, kuten Colognen (Kölnin) alueelle. Antiikin ajan uunikonstruktiot olivat pyöreitä, kaksi- tai kolmikolmikerroksisia. Kansainvaelluksesta alkaneen rappion jälkeen Rooman valtakunnassa vallinnutta teknillistä osaamistasoa ei saavutettu Euroopassa ennen kuin 1700-luvulla.

Eräänä syynä antiikin ajan lasinvalmistuksen menetykselle oli lasimassan hyvä laatu. Viime vuosien kuluessa on – kiitos alkuaineanalyysien – hyväksytty käsitys, että lasinsulatuksessa tarvittava alkali on peräisin Välimeren eteläpuolelta, Natronjärvistä. Soodaa tuotiin sieltä muihinkin tarkoituksiin kuin lasinvalmistukseen. Toinen tekijä lienee ollut, että lasimassan esisulatuksen hallitsivat toiset henkilöt kuin varsinaiset lasinpuhaltajat. Roomalaishytit ovat toimineet nykyisten studiolasihyttien kaltaisesti hankkimalla ja kuumentamalla esisulatetun lasimassan.

ETELÄISET UUNIT

Keskiajan katsotaan alkavan Euroopassa noin 400 jKr. Varhaisimmat arkeologien kaivamat uunit ovat 500–700-luvuilta. Syyriasta, jossa roomalainen perinne säilyi Eurooppaa paremmin, on eräässä 700-luvun käsikirjoituksessa kuvailtu pyöröuunin rakenne abbasidihallinnon ajoilta. Tekstissä kerrotaan uunin olleen kuusiosaisen, ja siinä oli kolme päällekkäistä kerrosta. Alimassa sijaitsi tulipesä. Keskikerroksessa lepäsivät tulipesän aukon ympärillä sulatusupokkaat, joista lasi otettiin puhalluspilleihin, ja myös ne upokkaat, joissa lasimassa oli vasta sulamassa. Ylin kerros oli jäähdytystila, missä lasiesineet viilenivät jälkilämmössä.

Torcellon saarelta Venetsian pohjoispuolelta kaivetun, 600–700 -luvulta peräisin olevan pyöröuunin on todettu vastaavan syyrialaisten kuvausta. Läpimitta on ollut n. 3,5 m. Toinen nelisivuinen, lämmitysjärjestelmään liitetty uuni oli mitoiltaan 6,5 x 4 m.

Luostarit ovat kaiken muun kulttuurin ja käsityön ohella olleet niin keskeisiä valmistuspisteitä, että puhutaan luostarilasistakin. Tärkein tuote oli ikkunalasi, jota tarvittiin ensi sijassa kirkkojen ja luostarien lasimaalauksiin.

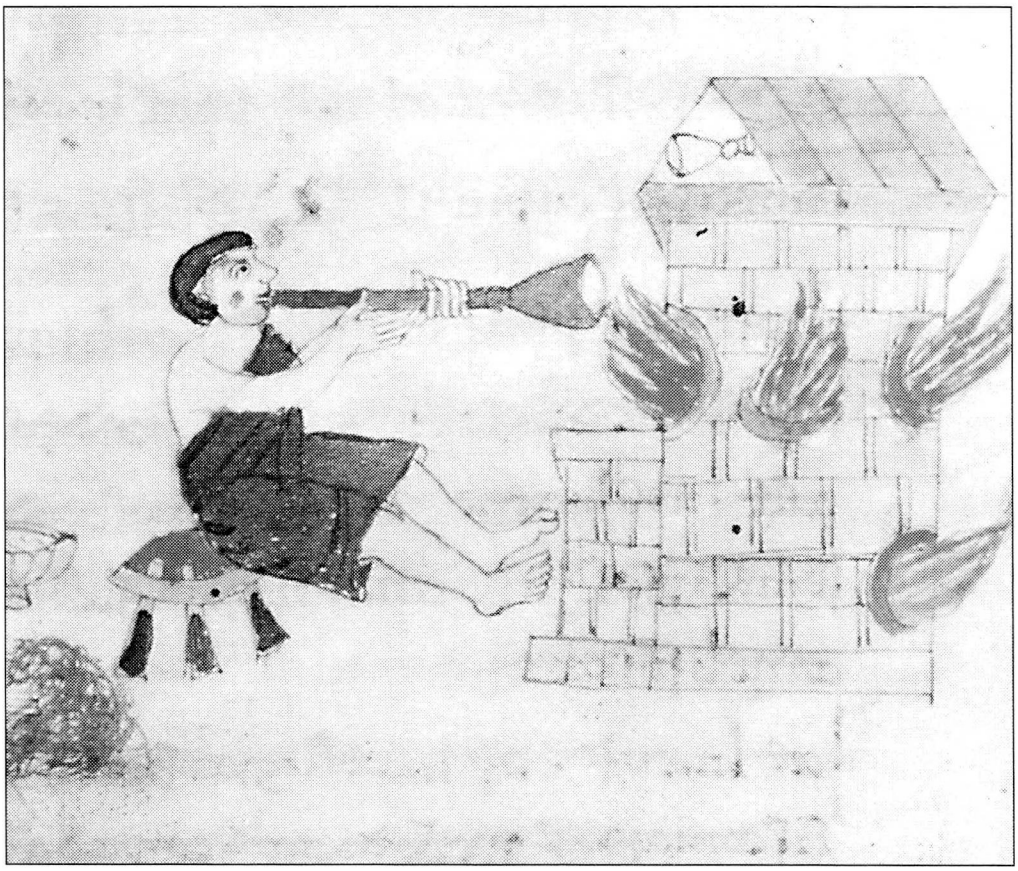

Kuva 1. "De Universo" (Hrabanus Maurus 1023), Monte Cassino.

Saksassa Helmershausenin luostarissa elänyt munkki Theophilus Presbyteriläinen on kuvannut ikkunalasin valmistuksen perusteellisesti teoksessa "Scedula diversium artium" noin 1100 jKr. Kertomuksen perusteella on rekonstruoitu erilaisia "Theofilus-uuneja", mutta pyöröuunista ei Helmershausenissa ollut kuitenkaan kysymys.

Vanhin piirros lasiuunista on säilynyt Monte Cassinon luostarissa Italiassa. Hrabanus Mauruksen teoksessa "De universo" vuodelta 1023 on miniatyyripiirros, kuten abbasidilähteet asian kuvailivat. Uuni on sylinterimäinen, kolmikerroksinen torni, jossa lieskat korostavat infernaalista kuumuutta. Temperointikerroksessa näkyy esine jäähtymässä. Monte Cassinosta ei itsessään lasinvalmistusta tunneta, mutta läheisen San Vinzenzon luostarista kyllä ajalta noin 900 jKr.

Naturalistisempi kuvitus löytyy De Universon kopiosta vuodelta 1425. Uuni on kaksikerroksinen, joten jäähdytysuuni sijaitsee jo erillisesti konstruoituna. Mielenkiintoinen esine kuvassa on kaksoiskartiopullo, joka viittaa Alppien pohjoispuolen tuotevalikoimaan. Uunikonstruktio on kopioitu jostain aikaisemmasta käsikirjoituksesta.

Kaksi muuta Vatikaanin kirjaston uunipiirrosta, jotka esittelevät arvattavimmin Venetsiassa käytettyjä uuneja, ovat peräi-

Kuva 2. "De Universo" (Hrabanus Maurus 1425), Vatikaanin arkisto.

sin 1400-luvun lopulta. Molemmat kuvat esittävät syyrialaisperinteen mukaista kolmikerroksista pyöröuunia.

Pariisin kansalliskirjaston "Platearіuksen" lääketieteellisen kirjan kuvituksessa esiintyy myös kaksi kolmikerrosuunia. Modenan kirjaston lähteistä tunnetaan uunipiirros vuodelta 1458. Sen on kuvittaja tulkinnut nelisivuiseksi, mutta kysymys lienee oikeasti pyöröuunista.

Ranskan Provencessa, Marseillen ja Montpellerien ympäristössä sijaitsi runsaasti luostarihyttejä. Niitä toimi vuosien 1200-1525 välisellä ajalla lähes sata lasihyttiä, jotka tunnetaan joko esiin kaivettuina, kirjallisista lähteistä tai aihetodisteista.

Cadrixin luostarista on kaivettu esiin noin vuoteen 1300 jKr ajoittuvan lasiateljeen jäännökset. Pyöröuuni on hyvin säilynyt. Se on tutkijoiden mukaan ollut kaksikerroksinen, joten jäähdytys on sijainnut muualla. Hyvin säilynyt aineisto paljastaa hytistä muitakin piirteitä – ainakin sen, ettei uuniluukkuja voinut sijaita seinän puolella. Tila on aika ahdas. Jopa löydettyjen sulatusupokkaiden tyyppiskaala on selvä.

Keskiajan päätteeksi eteläisten pyöröuunien historiasta kannattaa tuoda esille Georg Agricolan "De re Metallica" teoksen kuuluisat pyöröuunit, joita on esitelty usein lasihistorian tutkimuksen yhteydessä. Kirja on vuoriteollisuutta käsittelevä ensyklopedia vuodelta 1540. Lasinvalmistus miellettiin keskiajalla

Kuva 3. Uunipiirros vuodelta 1458, Bibl. Estense Modena

useimmiten osaksi metallien sulatusta. Tekstissä ja kuvituksessa esiintyy ilmeinen ristiriita. Kuvatut raaka-aineet ovat Saksin alueelta, mutta pyöröuuni sen sijaan lienee venetsialainen, jollaisiin Agricola tutustui siellä oleskelunsa aikana vuosina 1523-1525. Agricola kertoo hyttiin kuuluvan kolme uunia. Kahdellakin tultiin toimeen, mikäli lasimassan esisulatus suoritettiin muualla. Esisulatettu lasi eli "fritti" tuotiin ilmeisesti muualta Venetsiaan.

Kirjan puupiirrokset leikannut Basilius Wefring on kuvannut Agricolan selittämän venetsialaisuunin thüringeniläisessä ympäristössä, missä tosin ei venetsialaisia pyöröuuneja käytetty lainkaan. Kaikki muu kuvituksessa onkin saksalaista perinnettä.

POHJOISET UUNIT

Pohjoiset lasiuunit olivat konstruktioiltaan täysin erilaiset. Uunimallien välinen raja noudattaakin Rooman imperiumin ja barbarikumin välistä rajaa. Lasinvalmistuksessa tapahtui 1400-luvulta alkaen murros, joka näkyy metsälasin tullessa voimakkaasti markkinoille. Ikkunalasin valmistus oli edelleen tärkein tuotantoalue, mutta käyttölasia levisi kaupungistumisen myötä entistä enemmän.

Vihreänruskea metsälasi on luonteeltaan toisenlaista kuin Välimeren alueen kirkas soodalasi. Metsälasi valmistettiin puuntuhkasta ja hiekasta. Joissain tapauksissa pyrittiin laadukkaampiin raaka-aineisiin - kvartsiin ja potaskaan -, joilla saatiin läpinäkyvämpi lasimassa. Rakkuloiden

Kuva 4. Atelier Cadrix 1229, Saint-Maximine-la-Saint-Baume, Provence, Marseille.

ja lasin vaahtoamisen takia raaka-aineet tuli sintrata ja aloittaa sulatus massasta, josta kuona oli hakattu irti.

Paras kuvaus metsälasihytistä liittyy ritari Jean Mandevillen/Johann von Montevillan pyhiinvaelluskertomukseen noin vuodelta1322. Se oli aikansa seikkailukirjallisuuden bestseller ja useampiakin painokuvituksia liittyy tarinaan Membronin hiekkakuopasta. Tarun mukaan ritari näki Akkonin lähellä Syyriassa mielikuvituksellisen hiekkakuopan. Jos sinne heitti metalliesineitä, muuttuivat ne lasiksi

Böömiläisen mestarin Mandevillen seikkailusta kaivertamissa hopeapiirroksissa esiintyy Membronin hiekkakuoppa, mutta böömiläiseen ympäristöön sijoitettuna. Sen informaatiosisältö on erittäin suuri. Kuvan ylälaidassa sijaitsee kuoppa, josta viedään puhtaampaa kvartsihiekkaa eri hytteihin.

Kuvasta selviää, että uuni on ollut kaksitoiminen. Siinä on tapahtunut sekä lasin sulatus että jälkijäähdytys. Upokaspenkit ovat korkeammalla ja mitoitus näyttää olevan neljälle upokkaalle. Kaksi luukkua sijaitsee vastakkaisella puolella. Rassaaja sijoittaa esineitä jäähdytyskammiossa sopivaan jälkilämpöön. Polttopuiden syöttäminen tapahtuu jäähdytysuunin puoleisesta päästä ja oikealla oleva eltari eli lämmittäjä kohentaa hiillosta parempaan vetoon tulikanavassa.

Uuni on muurattu luonnonkivistä ja savettu tiiviiksi. Aukkojen puolipyöreät savikarmit toimivat uunin saviluukkujen kehyksenä. Sellaisten katkelmia löydetään kaivauksissa usein. Luukkujen yhteydessä ovat pöytätasot ja rautatuet, joiden varassa kuumennetaan uunin loimussa puhalluspillien päät ennen lasisulan ottamista pilliin. Kevyt rakennelma on ymmärrettävä tulipalovaaran vuoksi ja ettei työtila muodostu kuumaksi. Puhal-

Kuva 5. Georg Agricolan kuvaama "venetsialainen" pyöröuuni sijoitettuna saksalaiseen puhallusperinteeseen, jossa uunirakenne on ollut täysin erilainen. Huomaa lasihytin keskeiset toiminnot: tähtimuotteja, lasipinttiä korissa, 1500-luvun esineitä laatikossa, "Butzenscheibenien" velmistus, lasinkantaja, urakan kirjanpitäjä.

luskausi kesti keväästä syksyyn. Oikealla oleva katos on ilmeisesti puiden kuivatusteline.

Tällainen lasihytti on kaivettu esiin mm. Erzgebirgen Pockausta. Pääuunin lisäksi hytissä on toiminut kaksi sivu-uunia, frittiuuni ja mahdollisesti kuivaus- tai erillinen jäähdytysuuni esimerkiksi ikkunalasisylinterien leikkaukseen ja oikaisuun. Pääuuni on luonnonlaattakivistä konstruoitu.

Keskiajan taitteeseen ajoitettu uuni on kaivettu Uhingenin pikkukaupungin läheltä Nassahthalista. Hytissä on toiminut pääuunin ohella ainakin kaksi sivu-uunia. Luonnonkivikonstruktion tukena on käytetty myös tulenkestävää kaoliinisavea.

Ala-Frankenin Spessart-vuoristo oli merkittävä metsälasin tuottaja uuden ajan vaihteesta 1700-luvulle. Tuotteita vietiin Weser-jokea myöten etenkin Hollantiin. Esimerkiksi on otettu Lauengrundin hyttikokonaisuus, jossa on pääuunin ohella kolme sivu-uunia. Hytti ajoittuu 1500-luvun vaihteeseen.

Volsbachista Thüringenistä tunnetaan myös metsälasiteollisuutta. Se poikkeaa aikaisemmista siinä, että tulipesä erotettiin enemmän omaksi tilakseen ja vedon avulla kuumuus ohjattiin upokastilaan. Volsbachissa uunien pohjarakenne on

Kuva 6. Jean Mandevillen ritarikertomukseen liittyvä Membronin hiekkakuoppa. Miniatyyripiirros, Böömi noin 1410. British Museum Library ADD.MS 24189.

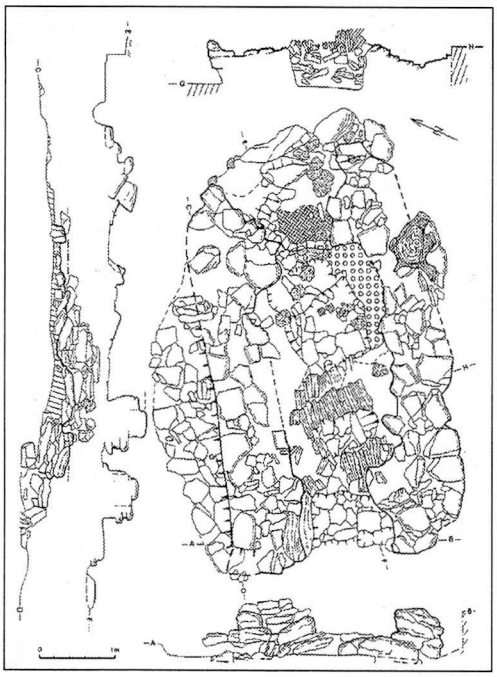

Kuva 7. Pockausta löytynyt sulatusuuni.

– sadan vuoden aikaerosta huolimatta – Mandevillen kuvan kaltainen: puiden pääsyöttöaukko ja vastakkaisella puolella pitkää uunia hoitoaukko. Uunin koko on ollut 8 x 4 m.

Viime aikojen ehdottomasti merkittävin lasihyttikaivaus on suoritettu lähellä Tübingeniä, Schwarzwaldissa. Sieltä löytynyt Glaswasenin hytti on samankaltainen, kuin Nassahthalista. Siinä on erillinen ns. frittiuuni ja pääuuni, jonka yhteydessä sijaitsee jäähdytysuuni. Hytti ajoittuu 1400-luvun loppuun.

Kuva 8. Salzwiesenistä, Nassahthalista löytynyt sulatusuuni.

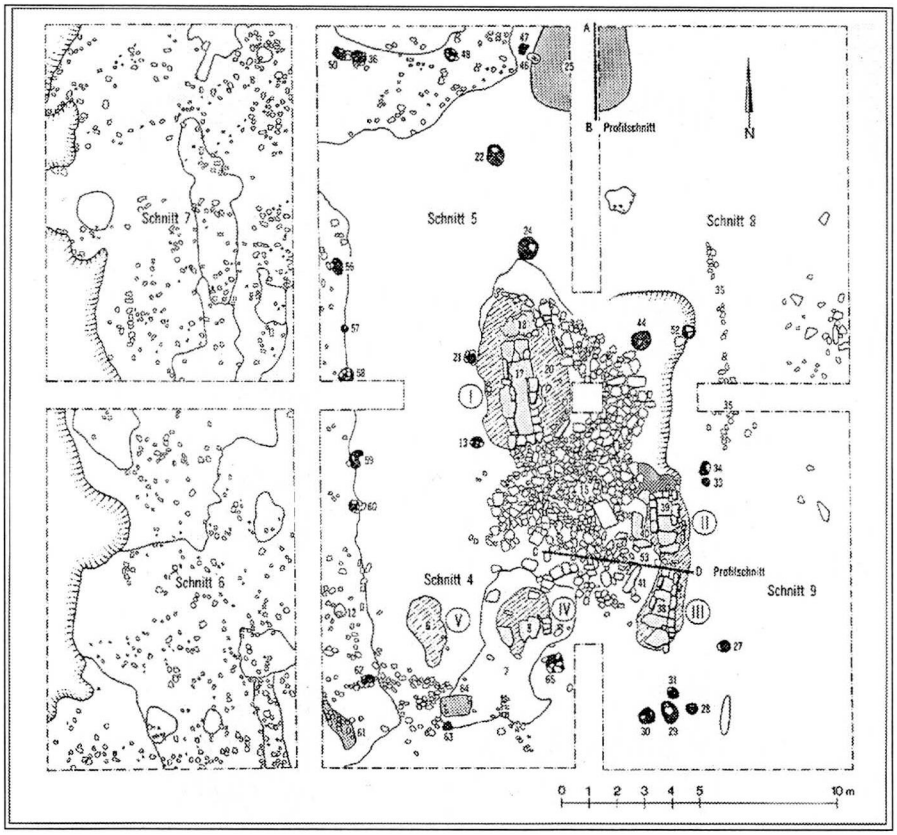

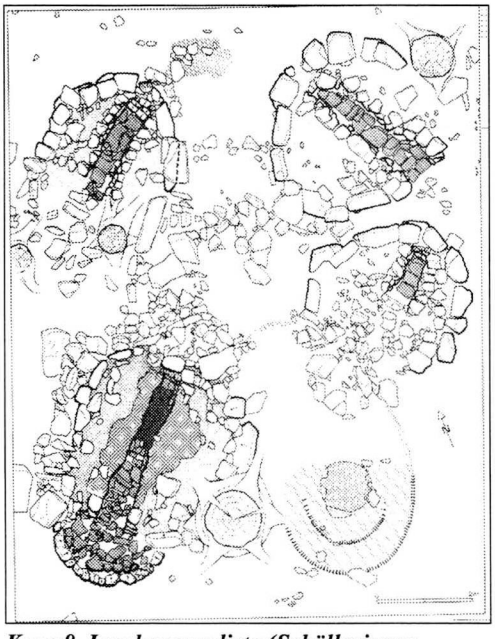

Kuva 9. Laudengrundista (Schöllgrippen, Spessart) löytynyt lasihytti.

Artikkeli pohjautuu kirjoittajan Suomen lasimuseon ja Suomen keskiajan arkeologisen seuran Riihimäen lasimuseossa 5.3.2005 järjestämässä seminaarissa "Keskiaikaista lasia" pitämään esitelmään.

Dos. Heikki Matiskainen
Suomen Lasimuseo
Tehtaankatu 23
11910 Riihimäki
heikki.matiskainen@riihimaki.fi

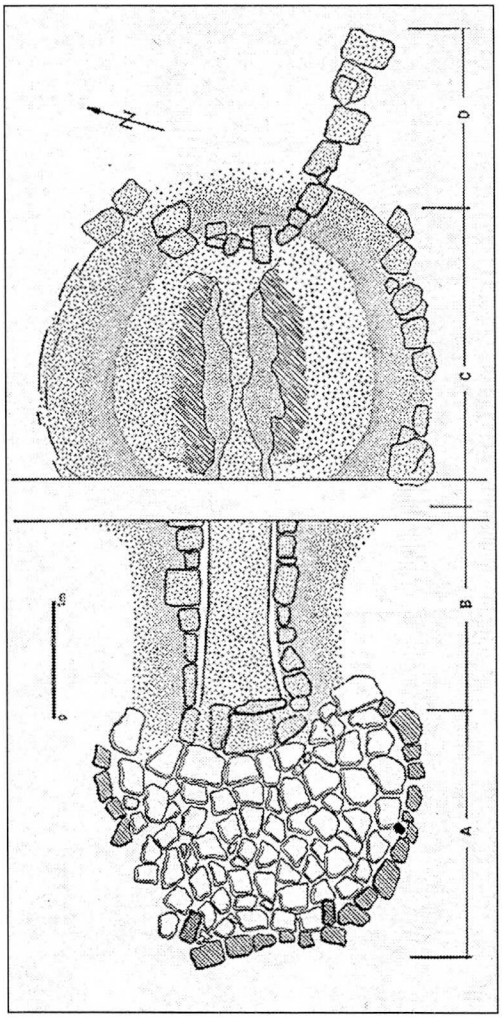

Kuva 10. Volsbachista Thüringenistä löytynyt lasinsulatusuuni.

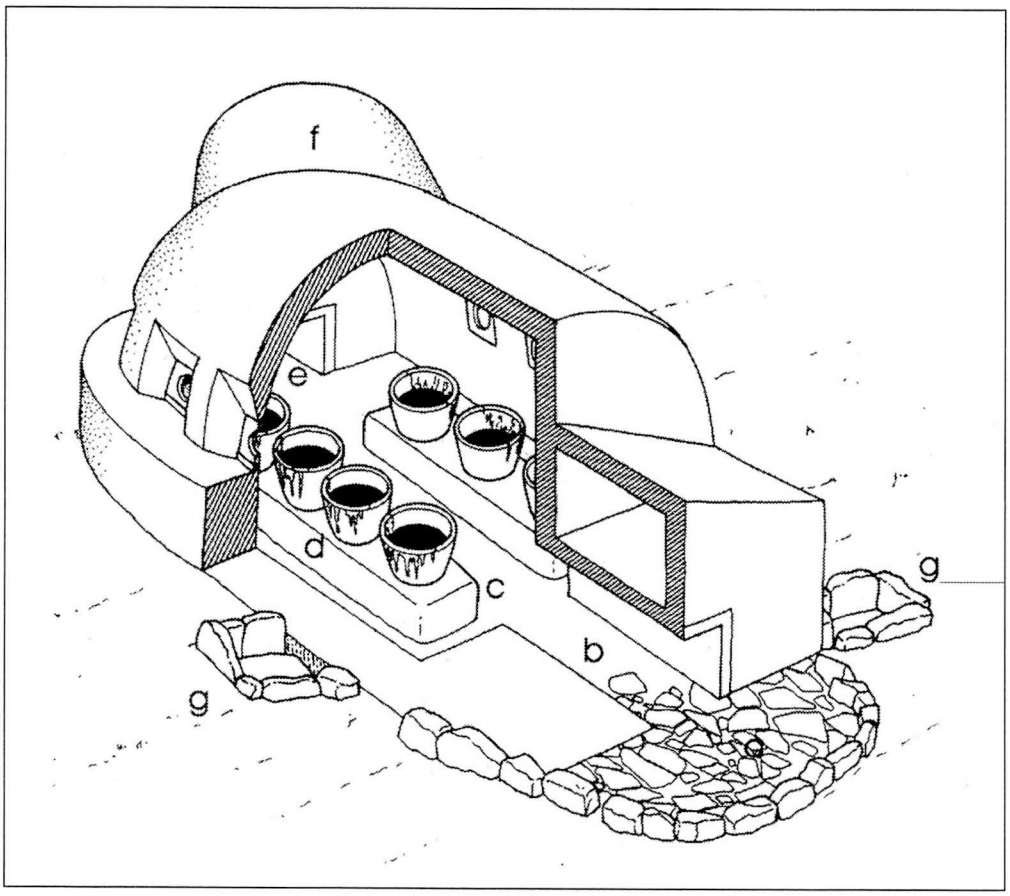

Kuva 11. Glaswasenista löytyneen lasinsulatusuunin rekonstruktio.

Fishery, Trade, Piracy – Baltic and North Sea in the Middle Ages and later

Kansainvälinen konferenssi Tammisaaressa 11.–13.5.2006

Teemat:

1. History of the environment and human activities in the maritime landscape
2. Human activities and connections over sea
3. Material culture in the coastal regions

1. Merellisen maiseman ympäristö- ja elinkeinohistoriaa
2. Rannikon elinkeinot ja ihmisten yhteydet meren yli
3. Rannikkoseutujen materiaalinen kulttuuri

Aihepiiriin liittyvät esitelmät ja posterit ovat tervetulleita.

Konferenssissa kootaan keskiaikaisten ja uuden ajan alun Itämeren ja Pohjanmeren alueen merellisiä yhteisöjä koskevia tutkimuksia. Erityisesti korostetaan eri tieteiden lähestymistapoja ja monitieteistä tutkimusta. Keskeisellä sijalla on merellisten yhteisöjen ja elinkeinojen arkeologinen tutkimus.

Second call for papers:
Englanninkieliset abstraktit (max. 250 sanaa) pyydetään lähettämään sähköpostitse osoitteeseen fishery-info@helsinki.fi 31.1. 2006 mennessä.
Esitelmät ovat 20 minuutin pituisia.
Konferenssikieli on englanti.

Järjestäjät:
Tammisaaren museo (Länsi-Uudenmaan maakuntamuseo)
Arkeologia/Kulttuurien tutkimuksen laitos/ Helsingin yliopisto

Yhteistyössä:
Free University of Brussels, Department of Art History and Archaeology
Museovirasto, Meriarkeologian yksikkö
Museovirasto, Rakennushistorian osasto
Suomen keskiajanarkeologian seura SKAS (http://org.utu.fi/muut/skas)
Walraversijde/VIOE - Het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed

Alustava ohjelma ja lisätietoa:
http://www.helsinki.fi/arkeologia/fishery

DIES MEDIEVALES 2006
Jyväskylä 12.-14.10.2006
Keskiajantutkimuksen metodit

Suomalaisten keskiajantutkijoiden jo traditioksi muodostunut biennaali Dies Medievales järjestetään nyt ensimmäistä kertaa Jyväskylässä, tarkemmin sanoen Jyväskylän luonnonläheisellä ja kulttuurihistoriallisesti arvokkaalla kampuksella.

Dies Medievales 2006 -konferenssin teemaksi on valittu keskiajantutkimuksen metodit: Mikä on muuttunut ja mikä on pysynyt samana? Miten koemme tulkintojemme ja tarkastelutapojemme eroavan aikaisemmin esitetyistä ja käytetyistä? Miten muiden tieteenalojen kehitys ja teknologiset edistysaskeleet ovat heijastuneet historiatieteeseen, sen tulkintoihin ja tietämykseemme vuosisatojen takaisesta menneisyydestä? Olemmeko omia tutkimuksiamme tehdessämme kyllin tietoisia lähitieteiden kehityksestä, tarjolla olevista täydentävistä lähteistä ja vaihtoehtoisista tarkastelutavoista?

ALUSTAVA OHJELMA

Torstai 12.10.

klo 10.00 - 10.15 Tilaisuus avataan

Teema: Henkinen ja fyysinen ympäristö

klo 10.15 - 11.00 Dosentti Pekka Jalkanen, Tampereen yliopisto:
Gregorianiikka, iskelmä ja suomalainen ahdistus

klo 11.00 - 11.30 Keskustelua

klo 11.30 - 12.15 Dosentti Pentti Zetterberg, Joensuun yliopisto:
Puiden vuosilustot ja keskiajan ilmastohistoria

klo 12.15 - 12.30 Keskustelua

klo 12.30 - 14.00 Lounastauko (omakustanteinen)

klo 14.00 - 18.00 Esitelmiä kolmella kielellä
(kahvitauko klo 15.45 - 16.15)

klo 19.00 - 21.00 Illanvietto

Perjantai 13.10.

Tema: Att närma sig den medeltida infrastrukturen

kl 10.15 - 11.00 Professor Janken Myrdal, Sveriges lantbruksuniversitet,
Uppsala, Sverige:
Medeltidens boskapsskötsel

klo 11.00 - 11.30 Diskussion

klo 11.30 - 12.15 Forskare Ylva Stenqvist Millde, Stockholms universitet:
Räckvidd och räckhåll - perspektiv på kommunikation
i ett förindustriellt perifert skogssamhälle

klo 12.15 - 12.30 Diskussion

klo 12.30 - 14.00 Lounastauko (omakustanteinen)

klo 14.00 - 18.00 Esitelmiä kolmella kielellä
(kahvitauko klo 15.45 - 16.15)

Lauantai 14.10.2006

Theme: Dealing with oral and literal sources

klo 10.00 - 10.45 Professor Laura Stark, University of Jyväskylä:
Continuities and discontinuities in Finnish folk poetry

klo 10.45 - 11.15 Discussion
klo 11.15 - 12.00 Dr. Nicole Crossley-Holland, University of Wales, Lampeter: Learning from primary sources
klo 12.00 - 12.30 Discussion

klo 12.30 - 14.00 Lounastauko (omakustanteinen)

klo 14.00 - 16.00 Esitelmiä kolmella kielellä (kahvitauko klo 15.00 – 16.00)
klo 16.00 - 17.00 Musiikkiesitys
klo 18.00 - 20.00 Konferenssi-illallinen (omakustanteinen)

CALL FOR PAPERS - Esitelmäabstraktin lähettäminen

Jokaiselle konferenssipäivälle on merkitty iltapäiväohjelmaan aika, jolloin kiinnostuneilla tutkijoilla ja opiskelijoilla on mahdollisuus pitää noin 30 minuutin mittainen suullinen esitelmä haluamastaan aiheesta. Esitelmien toivotaan liittyvän keskiajan historian ja kulttuurin tutkimiseen ja tutkimustapoihin, mutta niiden ei tarvitse suoraan liittyä aamupäiväesitelminä kuultujen kutsuvieraiden esitelmien teemoihin.

Jokaiselle esitelmälle varataan 20 minuutin keskusteluaika. Iltapäiväesitelmien ensisijaisina kielinä ovat suomi, ruotsi ja englanti. Iltapäiväesitelmät jaotellaan tarvittaessa teemasessioihin. Esitelmät pidetään suullisina eikä mitään kirjallista materiaalia jaeta etukäteen, joskin esitelmöitsijät saavat luonnollisesti esityksensä aikana jakaa mahdollisesti valmistamiaan monisteita ja käyttää tarjolla olevia havainnollistamisvälineitä kuten piirtoheitintä tai PowerPoint-sovellusta.

Jos siis haluat pitää lyhyen, 30 minuutin esitelmän Dies Medievales 2006 -konferenssissa, voit esittää aihettasi lähettämällä siitä noin yhden liuskan mittaisen kuvauksen eli abstraktin sähköpostitse osoitteeseen marko.lamberg@campus.jyu.fi viimeistään 30. maaliskuuta 2006. Jos tarvitset piirtoheitintä erikoisempia havainnollistamisvälineitä, ole hyvä ja mainitse asiasta abstraktisi yhteydessä.
Voit myös faksata abstraktisi numeroon
014 260 1231
Tai voit postittaa sen osoitteeseen
Marko Lamberg
Historian ja etnologian laitos
PL 35 (V)
40014 Jyväskylän yliopisto

Abstraktien lähettämisen takaraja on siis 30. maaliskuuta 2006. Esitelmän tarjoajille ilmoitetaan valinnoista huhtikuun 2006 aikana. Abstraktin lähettäminen ei vielä edellytä ilmoittautumista konferenssiin, mutta esitelmänpitäjienkin tulisi ilmoittautua viimeistään 30. elokuuta 2006.

Kiinnostuneilla esitelmöitsijöillä on mahdollisuus tarjota esitelmistä artikkeleiksi muokattuja käsikirjoituksiaan julkaistavaksi Mirator-verkkojulkaisun vuonna 2007 julkaistavassa teemanumerossa.

Lisätietoja: http://www.cc.jyu.fi/mirator/dm2006su.htm

Tukijat ja yhteistyökumppanit:
* Glossa ry
* Jenny ja Antti Wihurin rahasto
* Jyväskylän historian ja etnologian laitos
* Jyväskylän historiallinen yhdistys
* Mirator

SKAS ry:n kevätkokous pidetään keskiviikkona 22.3.2006, klo 17.00 Aboa Vetus-museossa Turussa.

Kokouksen jälkeen klo 18.00 alustuksia keskiajan ympäristöhistoriaan liittyen.

Tarkempia tietoja seuran kotisivulla.

KESKIAJAN ELÄMÄÄ LIINMAAN LINNALLA JA SEN YMPÄRISTÖSSÄ

Seminaari Eurajoella, Eurajokisalissa lauantaina 11.2.2006 klo 10 alkaen

Esitelmänpitäjinä:

Carita Tulkki:	Keskiajan ruoka ja ruokatavat
Terhi Kivistö:	Keskiajan verotus
Georg Haggrén:	Vanhat kartat ja muut kirjalliset lähteet arkeologian apuna
Markus Kivistö:	Keskiajan tykit
Janne Haarala ja Hannele Lehtonen:	Kesän 2005 tutkimukset Liinmaan linnalla

Seminaarin järjestää Liinmaan linna ja sen lääni –hanke yhteistyössä Eurajoen kunnan ja Satakunnan museon kanssa. Seminaarin hinta noin 20-30 euroa. Hinta tarkentuu tammikuussa. Ilmoittautumiset 3.2.2006 mennessä ja lisätiedot seminaarista Hannele Lehtoselta, hanne@muuritutkimus.com tai puh. 0400-537670.

Suomen keskiajan arkeologian seura - Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland ry on toiminut keskiajan ja uuden ajan arkeologian tutkimuksen edistämiseksi vuodesta 1990 ja on Tieteellisten seurain valtuuskunnan jäsen. Seuran tarkoituksena on edistää keskiajan ja uuden ajan arkeologian tutkimusta ja korkeakouluopetusta. Seura järjestää seminaareja, vierailuluentoja, opintomatkoja ulkomaille ja kotimaahan, ottaa kantaa ajankohtaisiin arkeologisiin kysymyksiin ja harjoittaa julkaisutoimintaa.

Seuran jäseneksi otetaan keskiajan ja uuden ajan arkeologiasta kiinnostuneita henkilöitä. Jäseneksi voi ilmoittautua kirjallisesti seuran osoitteeseen (SKAS c/o Arkeologia, Henrikinkatu 2, 20014 Turun yliopisto) tai sähköpostitse seuran puheenjohtajalle (yhteystiedot alla). Jäsenmaksu on 16 euroa ja opiskelijoilta 10 euroa. Osoitteenmuutokset pyydetään tekemään seuran sihteerille (yhteystiedot alla). Seuran kotisivut ovat osoitteessa http://org.utu.fi

Puheenjohtaja: Kari Uotila
Suovillankatu 3
20780 Kaarina
050-5287360
kari.uotila@utu.fi tai kari.uotila@kolumbus.fi

Sihteeri: Mia Lempiäinen
p. 0400-539 279
mia.lempiainen@utu.fi

Rahastonhoitaja: Hanna-Leena Salminen
p. 050-5845222
hanna-leena.salminen@utu.fi

ISSN 1455-0334

DIGIPAINO
Turun yliopisto 2005

.GB50 PRESS M

SKAS C/O ARKEOLOGIA • HENRIKINKATU 2 • 20014 TURUN YLIOPISTO